

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історія України

До захисту допущено
кафедрою історії України протокол № _____ від _____
в.о. завідувача кафедри _____ Роман Любавський

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти

«Земські бібліотеки в українських губерніях Російської імперії (1864–1918 рр.)»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____

Єлизавета Ковальчук

Науковий керівник _____

Людмила Посохова

РЕФЕРАТ

Ковальчук Є. О. Земські бібліотеки в українських губерніях Російської імперії (1864–1918 рр.). Дослідження присвячене комплексному вивченню становлення та функціонування земських бібліотек в українських губерніях Російської імперії у 1864–1918 рр., аналізу передумов їх виникнення, організаційних засад діяльності, джерел фінансування, кадрового забезпечення та особливостей формування бібліотечних фондів. Метою роботи є дослідження процесу формування та розвитку мережі земських бібліотек, визначення етапів їх еволюції, виявлення специфіки діяльності в різних регіонах, з'ясування їхньої ролі у культурно-освітньому житті населення. Об'єкт дослідження – земські бібліотеки в українських губерніях Російської імперії у 1864–1918 рр. Предмет дослідження – організаційні особливості, діяльність та вплив земських бібліотек на освітній і культурний розвиток місцевих громад. У роботі використані історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-статистичний методи. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі регіональних особливостей розвитку земських бібліотек в українських губерніях та їх впливу на формування культурного й освітнього простору. Узагальнено організаційні моделі, джерела фінансування та динаміку розвитку бібліотечної мережі у 1864–1918 рр. Проведене дослідження дозволило простежити особливості становлення та розвитку земських бібліотек в українських губерніях Російської імперії у 1864–1918 рр., а також виявити їх регіональні відмінності та значення для освітньо-культурного розвитку населення.

Ключові слова: земські бібліотеки, українські губернії, Російська імперія, позашкільна освіта, народне читання, національна ідентичність.

ABSTRACT

Kovalchuk Ye. O. Zemstvo Libraries in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire (1864–1918). The study is devoted to a comprehensive examination of the formation and functioning of zemstvo libraries in the Ukrainian governorates of the Russian Empire in 1864–1918, as well as to the analysis of the prerequisites for their emergence, the organizational principles of their activity, sources of funding, staffing, and the specific features of the formation of library collections. The aim of the work is to study the process of formation and development of the network of zemstvo libraries, to determine the stages of their evolution, to identify the specific features of their activity in different regions, and to clarify their role in the cultural and educational life of the population. The object of the study is zemstvo libraries in the Ukrainian governorates of the Russian Empire in 1864–1918. The subject of the study is the organizational features, activity, and influence of zemstvo libraries on the educational and cultural development of local communities. The work uses historical-comparative, historical-chronological, and historical-statistical methods. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the regional features of the development of zemstvo libraries in the Ukrainian governorates and their influence on the formation of the cultural and educational space. The organizational models, sources of funding, and dynamics of the development of the library network in 1864–1918 have been summarized. The conducted research made it possible to trace the specific features of the formation and development of zemstvo libraries in the Ukrainian governorates of the Russian Empire in 1864–1918, as well as to identify their regional differences and significance for the educational and cultural development of the population.

Keywords: zemstvo libraries, Ukrainian governorates, Russian Empire, public education, out-of-school education, popular reading, national identity, historical memory.

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Діяльність земських установ у галузі бібліотечного будівництва в українських губерніях у 1864–1880-ті роки.....	18
Розділ 2. Становлення мережі земських бібліотек на Лівобережжі та Півдні України, та Слобожанщині (1890-ті–1918 р.).....	40
Розділ 3. Розбудова земствами бібліотечної справи на Правобережній Україні (1904–1918 рр.).....	74
Висновки	88
Список джерел та літератури	94

ВСТУП

Актуальність теми. У другій половині XIX – на початку XX ст. земські бібліотеки в українських губерніях Російської імперії посіли важливе місце в системі культурно-освітніх інституцій, відіграючи суттєву роль у поширенні знань серед населення. Їх виникнення було зумовлене діяльністю земських органів місцевого самоврядування, які в умовах обмеженого доступу широких верств суспільства до освіти та інформації прагнули створити ефективні механізми підвищення грамотності й культурного рівня місцевих громад. У соціально-економічних реаліях імперського періоду земські бібліотеки стали одним із небагатьох доступних засобів залучення населення до освітнього процесу, особливо в сільській місцевості, де можливості системного навчання були вкрай обмеженими. Ці бібліотечні заклади розглядалися як важливий інструмент модернізації суспільства, що сприяв поширенню базових та науково-популярних знань. Їх діяльність була зорієнтована не лише на забезпечення доступу до книжкових ресурсів, а й на формування читацької аудиторії, розвиток інтересу до самоосвіти та залучення населення до культурного життя. У цьому контексті бібліотечна справа виступала складовою ширшої просвітницької політики земств, спрямованої на підвищення інтелектуально-освітнього рівня суспільства. Особливого значення земські бібліотеки набули в умовах складних соціокультурних процесів, пов'язаних з українським національним відродженням. У цей період заклади виконували не лише освітню, а й інтегративну функцію, сприяючи формуванню громадянської свідомості та активізації інтелектуального життя місцевого населення. Вони ставали осередками поширення прогресивних ідей, місцями обговорення актуальних суспільних питань і простором просвітницької комунікації. Через бібліотечну діяльність земства опосередковано впливали на формування культурного середовища українських губерній. Функціонування земських бібліотек мало комплексний характер і не обмежувалося виконанням лише інформаційних та освітніх завдань. Важливу роль відігравали

організаційні та управлінські аспекти їх діяльності, зокрема питання фінансування, матеріального забезпечення, формування та систематичного поповнення книжкових фондів. Значною мірою саме ці чинники визначали ефективність роботи бібліотек і ступінь їх впливу на місцеві громади. Аналіз практик земських установ у сфері бібліотечної справи дозволяє простежити становлення організованого книгорозповсюдження та розвиток традицій народного читання на українських землях. Значущість дослідження земських бібліотек зумовлена тим, що вони стали одним із перших прикладів системної організації відкритого доступу до книги, що суттєво вплинуло на формування бібліотечної мережі в Україні. Їх діяльність заклала підґрунтя для подальшого розвитку просвітницьких закладів, а напрацьовані підходи до функціонування бібліотек мали тривалий вплив на еволюцію народно-бібліотечної справи. Вивчення цього досвіду дає змогу оцінити роль земств у формуванні культурно-освітньої інфраструктури та визначити основні тенденції розвитку бібліотечних інституцій у регіональному вимірі. Актуальність звернення до історії земських бібліотек зростає також у контексті сучасних трансформацій бібліотечної сфери. Умови цифровізації, зміна інформаційних потреб суспільства та зростання ролі електронних ресурсів ставлять перед бібліотеками нові завдання, пов'язані з адаптацією до технологічних і соціокультурних змін. У зв'язку з цим історичний досвід земств, які навіть за обмежених можливостей забезпечували стабільне функціонування бібліотек і залучали населення до читання, набуває особливої наукової та практичної цінності. Виклики, з якими стикалися земські бібліотеки у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема необхідність популяризації читання, адаптації книжкових фондів до потреб різних соціальних груп і участі громади у просвітницьких заходах, у багатьох аспектах залишаються актуальними й сьогодні. Аналіз цих процесів сприяє глибшому розумінню ролі бібліотек у суспільному та культурному житті, а також може бути використаний для розроблення ефективних стратегій удосконалення бібліотечної діяльності в умовах децентралізації та реформування

системи місцевого самоврядування. Попри значний внесок земських бібліотек у розвиток освіти й культури, зазначена проблематика залишається недостатньо висвітленою в наукових працях. Особливо малодослідженими є регіональні відмінності в підходах до організації бібліотечної справи, формування книжкових фондів і впливу бібліотек на соціальне та культурне життя місцевих громад. Вивчення цих аспектів не лише розширює уявлення про історичний досвід земських бібліотек, а й має важливе значення для збереження національної спадщини та забезпечення рівного доступу до знань у сучасному суспільстві.

У зв'язку з цим дослідження історії земських бібліотек в українських губерніях Російської імперії є актуальним як з наукового, так і з практичного погляду. Комплексний аналіз їхньої діяльності та впливу на соціальний, культурний і освітній розвиток місцевого населення дозволяє глибше осмислити роль бібліотек у суспільному житті та сприяє формуванню сучасних підходів до розвитку бібліотечної справи в Україні.

Об'єкт дослідження – земські бібліотеки в українських губерніях Російської імперії у 1864–1918 рр.

Предмет дослідження – особливості організації, функціонування та впливу земських бібліотек на освітній та інтелектуальний розвиток місцевих громад українських губерній Російської імперії у 1864–1918 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1864–1918 рр.

Територіальні межі поширюються на історико-географічні регіони Лівобережної, Південної, Слобідської та Правобережної України, що включають Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську, Харківську, Київську, Подільську та Волинську губернії.

Історіографію проблеми можна поділити на три періоди: перший – кінець XIX – початок XX століття, другий – радянський (1919–1991 рр.), третій – сучасна українська та зарубіжна історіографія.

У кінці XIX – на початку XX століття питання бібліотечної діяльності земств стало об'єктом наукових досліджень таких учених, як Я. В. Абрамов, М. І. Борисов, В. П. Вахтеров, Б. Б. Веселовський, Є. О. Звягінцев, Є. М. Мединський, С. О. Сірополко та інших. Наприклад, М. І. Борисов¹ присвятив свою розвідку особливостям застосування проєкційних засобів у народних школах, зокрема в бібліотеках, де вони слугували інструментом для освітніх і просвітницьких заходів. В. П. Вахтеров² оцінив книгу як один із ключових засобів освіти, наголошуючи на вищій ролі позашкільної форми навчання порівняно зі шкільною. Відомий історик Б. Б. Веселовський³ проаналізував бібліотечну діяльність повітових земств у різних губерніях. У працях Є. М. Мединського⁴ висвітлено питання організації народних бібліотек за участю земських установ, а також проаналізовано їхній вплив на розвиток позашкільної освіти. Варто відзначити наукову роботу В. І. Чарнолуського⁵, у якій дослідник підкреслив роль земських бібліотек як осередків просвіти та їх місце в системі позашкільного навчання. Розвідка С. О. Сірополка⁶ цього періоду присвячена участі земств у бібліотечній справі та освітніх процесах. П. Г. Лобановський⁷ у своєму дослідженні констатував поширення та суспільну значущість безкоштовних читалень у Херсонському повіті.

У радянський період марксистське трактування стало домінуючим у бібліотекознавстві, що знайшло відображення у працях Є. М. Мединського, З. В. Гімальдінової, Д. Балика та інших дослідників. У межах цього підходу діяльність

¹ Борисов Н. И. Волшебный фонарь в народной школе (по данным Александрийского уезда за 1889–1895 гг.) / Н. И. Борисов. Херсон, 1896. С. 40–41.

² Вахтеров В. П. Всенародное школьное и внешкольное образование / В. П. Вахтеров. М.: Изд-во т-ва И. Д. Сытина, 1917. С. 111.

³ Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. СПб., Изд-во О. Н. Поповой, Русская скоропечатня, 1909–1911. Т. 1: 1909. С. 461–462.

⁴ Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Медынский Е. Н. Санкт-Петербург, 1916. С. 171; Медынский Е. Н. Земство и внешкольное образование в 1914 г. // Учитель и школа. 1915. № 1. С. 8–9.

⁵ Чарнолуский В. И. Земство и внешкольное образование / В. И. Чарнолуский // Юбилейный земский сборник. 1864–1914 / под ред. Б. Б. Веселовского, З. Г. Френкеля. СПб.: Т-во О. Н. Поповой, 1914. С. 370–390.

⁶ Сірополко С. О. Земство и библиотечное дело / С. Сірополко // Школа и жизнь. 1914. № 51. С. 12–13.

⁷ Лобановский П. Г. Народное образование в Херсонском уезде / П. Г. Лобановский // Русский начальный учитель. 1897. Вып. 3. С. 34–35.

земських бібліотек розглядалася крізь призму класових і соціально-економічних суперечностей, а їхня просвітницька функція – як обмежена буржуазно-ліберальним характером земського самоврядування. З. В. Гімальдінова у своїй науковій роботі «Бібліотечне обслуговування сільських місцевостей в Україні в дожовтневий період»¹ дослідила стан бібліотечних послуг населення до подій 1917 року. Варто відзначити працю С. О. Сірополка «Історія освіти в Україні»², в якій автор проаналізував бібліотечну діяльність земських установ.

З кінця 1990-х років в українській історіографії відбувся значний поступ у неупередженому аналізі діяльності земських бібліотек. Упродовж останніх років учені активно досліджують цю тему, доводячи, що земські установи відіграли ключову роль у формуванні бібліотечної мережі в Україні. Вагомий внесок у вивчення історії земських бібліотек зробили сучасні українські науковці: О. Б. Айвазян, А. Волинець, О. В. Волос, А. М. Гуз, Л. М. Дровозюк, Т. Р. Кароєва, С. М. Кікто, Л. М. Крот, Л. М. Лучка, І. В. Мілясевич, Т. Новальська, Н. А. Олійник, І. П. Рогова, О. Сараєва, Н. Херсонець, Н. І. Шарошкіна та інші. У працях цих дослідників висвітлено різні аспекти діяльності земських бібліотек. Так, Н. А. Олійник у дисертації «Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття»³ проаналізувала бібліотечну діяльність земств Чернігівщини та представила відповідні статистичні дані. С. М. Кікто у науковій роботі «Просвітницько-виховна діяльність земств. Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття)»⁴ дослідила внесок земських установ Полтавщини в заснування учнівських і вчительських бібліотек та навела кількісні показники. Варто відзначити праці Л. М. Лучки «Земства Катеринославщини та

¹ Гімальдінова З. В. Бібліотечне обслуговування сільських місцевостей в Україні в дожовтневий період // Бібліотекознавство і бібліографія: міжвідом. респ. зб. 1971. Вип. 11. С. 43.

² Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. С. 386–387.

³ Олійник Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2008. С. 84–87.

⁴ Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. педаг. наук. Полтава, 2016. С. 88–90.

фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст.»¹ та «Бібліотечна справа Катеринославщини під час Першої світової війни»², в яких дослідниця зазначила витрати земств Катеринославської губернії на облаштування та утримання бібліотек, звернувши увагу на обмеження у доборі книг, що фактично відтворювало цензурну політику уряду Російської імперії. О. В. Волос у науковій роботі «Земська діяльність в розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії»³ проаналізувала бібліотечну діяльність земств Олександрійського повіту. Н. В. Проць у дослідженні «Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії»⁴ висвітлила їх роль у створенні народних бібліотек на території Слобожанщини. У праці «Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття)»⁵ Н. І. Шарошкіна надала інформацію про кількість земських бібліотек у Київській губернії та їх фонди. Варто відзначити наукову роботу О. Б. Айвазян «Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX століття»⁶, в якій дослідниця навела статистичні дані земських бібліотек на Поділлі. На особливу увагу заслуговує монографія О. Б. Айвазян та В. С. Прокопчука «Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.)»⁷, де подано кошторисні дані про витрати земських установ на організацію та утримання бібліотек. У дипломній роботі використано відомості з монографії М. В. Левківського «Велика Волинь: історія

¹ Лучка Л. М. Земства Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. Вип. 13. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2018. С. 86.

² Лучка Л. М. Бібліотечна справа Катеринославщини під час Першої світової війни // Проблеми політичної історії України. Вип. 9. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2014. С. 129–130.

³ Волос О. В. Земська діяльність в розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Миколаїв, 2010. С. 548.

⁴ Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник техн. ун-ту «ХПІ». Серія: Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Р. 4. Харків, 2020. С. 201–202.

⁵ Шарошкіна Н. Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття) // Scientific Journal «Science Rise: Pedagogical Education». 2017. Вип. 4 (12). С. 44.

⁶ Айвазян О. Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX століття // Наукові записки. Серія: Історія. 2019. С. 131–132.

⁷ Айвазян О. Б., Прокопчук В. С. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія / О. Б. Айвазян, В. С. Прокопчук // Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2016. С. 103–104.

освіти і культури»¹, в якій хоч і в незначному обсязі, представлено інформацію про витрати земств Волинської губернії на створення та забезпечення функціонування бібліотек.

У зарубіжній історіографії проблематика поширення грамотності та розвитку читання в сільському середовищі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. висвітлена в низці досліджень. Американський історик Бен Еклоф у праці «Російські сільські школи: офіційність, сільська культура та народна педагогіка, 1864–1914»² наголошує на значенні спеціалізованих учительських бібліотек як чинника професійного й інтелектуального розвитку педагогів. Його колега з США, Джеффрі Брукс, у монографії «Коли Росія навчилася читати: грамотність і популярна література, 1861–1917»³ досліджує процес зростання рівня грамотності серед селянства, підкреслюючи роль земських шкіл у забезпеченні доступу до освіти та формуванні масового читача, зокрема через бібліотечну складову. Інший американський науковець, Стівен Френк, у дослідженні «Злочин, культурний конфлікт і правосуддя в сільській Росії, 1856–1914»⁴ розглядає земські бібліотеки як чинники соціальної й культурної модернізації, що надавали селянам інструменти інтелектуального розвитку та правового самозахисту, водночас поєднуючи просвітницьку функцію з практиками цензури–контролем над переліком дозволених книг. Американський історик Скотт Серегні у своїй монографії «Російські вчителі і селянська революція: політика освіти в 1905 році»⁵ аналізує становлення системи позашкільної освіти, у якій земські бібліотеки та народні читальні виступали ключовими центрами соціальної комунікації та модернізації

¹ Левківський М. В. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 549–550.

² Eklof B. Russian Peasant Schools: Bureaucracy, Rural Culture, and Folk Pedagogy, 1861–1914. London, England: University of California Press, 1986. P. 242–260.

³ Brooks J. When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917. Evanston, IL: Northwestern University Press, 2003. P. 53–58.

⁴ Frank S. P. Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856–1914. Berkeley: University of California Press, 1999. P. 155–159.

⁵ Seregny S. J. Russian Teachers and Peasant Revolution: The Politics of Education in 1905. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989. P. 178–182.

села. У регіональному аспекті дослідник акцентує увагу на високій активності Харківського, Полтавського та Чернігівського земств, чия розгалужена мережа книгозбірень та просвітницьких ініціатив зробила ці українські губернії лідерами в поширенні грамотності та трансформації свідомості селянства. У праці «Діти Русі: Правобережна Україна та винайдення російської нації»¹ Фейт Гіллс розглядає земські бібліотеки Правобережної України як інструмент імперської культурної політики, спрямованої на формування лояльної ідентичності, підкреслюючи, що після 1911 року мережа читалень стала засобом нейтралізації польського культурного впливу через жорсткий контроль над змістом народно-освітніх видань.

Джерельна база роботи. Широкий спектр писемних джерел представлений кількома групами: законодавчими актами та актовими джерелами, діловодною (справочинною) документацією, статистичними матеріалами, джерелами особового походження та періодичним друком. Законодавчі та актові матеріали Російської імперії включають закони та укази, що діяли на території підросійської України та були опубліковані у збірнику «Повне зібрання законів Російської імперії»². Законодавча база, викладена у зазначеному збірнику, дає можливість розглянути політику імперської влади щодо земського самоврядування, розвитку народної освіти та культурно-освітньої діяльності, у межах якої здійснювалося створення й функціонування земських бібліотек. Вивчення цих нормативних актів дозволяє з'ясувати, якими правилами керувалися земства при заснуванні нових читалень. Проаналізовані документи дають змогу оцінити правові умови діяльності земських бібліотек, ступінь регламентації їх роботи з боку державної влади, а також рівень самостійності земських установ у культурно-освітній сфері.

Окрему групу джерел становить справочинна документація, яка відображає розвиток народної освіти та організацію діяльності земських бібліотек на місцях.

¹ Hillis F. *Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca: Cornell University Press, 2013. P. 216–225.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое 1649–1825 гг. в 45 томах. Под ред. М. М. Сперанского. СПб.: Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1830.

До неї належать журнали земських зібрань, постанови, звіти та кошторисні матеріали, що містять відомості про фінансування бібліотек, формування їхніх фондів і організацію роботи. Ці джерела дозволяють детально простежити механізми реалізації культурно-освітніх ініціатив земств. Зокрема, у журналах Харківського губернського земського зібрання за 1897 р. наведено дані про відкриття бібліотек-читалень та виділення коштів на їх утримання¹.

Наступну групу джерел становлять статистичні матеріали, представлені звітами та оглядами, які містять дані про функціонування земських бібліотек: кількість установ, склад читачів та обсяги фінансування. Ці матеріали дозволяють оцінити масштаби розвитку бібліотечної мережі та ефективність діяльності земств у культурно-освітній сфері. Наприклад, в «Огляді Катеринославської губернії за 1887 рік»² зафіксовано стан шкільних книгозбірень і структури їхніх фондів.

Однією з найбільш інформативних є група джерел особового походження. До неї слід відносити мемуари та щоденники, створені земськими діячами, бібліотекарями та освітянами, у яких висвітлювалася діяльність книгозбірень, організація фондів, фінансування та проведення просвітницьких заходів для населення. Прикладом джерел особливого походження є спогади Олександра Русова, у яких відображено зусилля українських діячів щодо легалізації видань рідною мовою³. У листах Олександра Русова до Іллі Шрага містяться відомості про поширення творів Тараса Шевченка, зокрема «Кобзаря», через мережу земських бібліотек⁴.

¹ Журнали очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. вкл. с прил. к ним и экстренного 15 июня 1897 г. Харьков: Тип. и литогр. М. Ф. Зильберберга. 1898. С. 66. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/1472> / (дата звернення: 20.10.2025).

² Обзор Екатеринославской Губернии за 1887 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту Екатеринославского Губернатора. Екатеринослав. Тип.: Губернского Правления. 1888 г. С. 65. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://share.google/PxsviJzdmY9dFpZbu> (дата звернення: 17.09.2025).

³ Русов О. О. Витте и украинское слово // Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. Чернігів: Десна. Поліграф, 2011. С. 241.

⁴ Рахно О. О. Русов і М. Коцюбинський: Маловідомі факти спільної громадської діяльності // Шрагівські читання: зб. ст. і мат. / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. 1. С. 70–71.

Ще однією групою джерел є періодичний друк. Перш за все слід назвати місцеві газети: «Полтавські губернські відомості», «Чернігівські губернські відомості», «Харківські губернські відомості», а також «Киянин» та «Одеський вісник». Ці видання, попри відмінності у статусі та редакційній політиці, репрезентують широкий спектр підходів до висвітлення проблем народної освіти та бібліотечної справи. Так, в 60–80-х роках на шпальтах цих періодичних видань розгорнулася дискусія щодо доцільності відкриття земських народних читалень та принципів формування їхніх фондів. Провідною темою стала суперечка про право земств самостійно обирати літературу для селян в умовах дій Валуєвського циркуляра (1863), Правил про народні читальні 1874 р., Емського указу (1876) та Циркуляра 1884 р. Обговорення зазначених питань мало загальноімперський характер і не обмежувалося лише тими губерніями, де земські установи вже функціонували, що зумовлює залучення до аналізу періодики різних регіонів. У ряді статей відобразилася специфіка публіцистики як історичного джерела: крайність підходів, обговорення найгостріших питань та радикалізм в проектах їх вирішення. Періодичний друк – лакмусовий папірець суспільства – ілюструє нагальні проблеми, які порушувала тогочасна суспільна думка. Тому до інформації поданої в зазначених статтях слід підходити з певною долею критики, враховуючи політичну позицію видань.

Мета роботи – дослідити історію становлення та функціонування мережі земських бібліотек в українських губерніях Російської імперії.

Для цього було поставлено такі **завдання**:

- розглянути діяльність земських установ у галузі бібліотечного будівництва в українських губерніях у 1864–1880-х роках;
- проаналізувати становлення мережі земських бібліотек на Лівобережжі та Півдні України, а також Слобожанщині у 1890-ті–1918 р.;
- дослідити розбудову земствами бібліотечної справи на Правобережній Україні у 1904–1918 рр.

Методологія дослідження земських бібліотек базується на поєднанні принципів історизму, системності та міждисциплінарності.

Дослідження також було реалізовано на підставі соціокультурного підходу, який передбачає уявлення про суспільство як складний соціокультурний об'єкт, структура якого обумовлена історично накопиченим соціокультурним досвідом діяльності, поведінки та взаємодії людей, який забезпечує ретрансляцію соціального досвіду з покоління у покоління і утворює гнучку сукупність зв'язків між людьми. Соціокультурний підхід дозволяє здійснювати рефлексію щодо механізмів продукування, підтримки і зміни людьми елементів і структур своєї життєдіяльності, культури, пояснити механізми перетворення індивідуального досвіду у соціально значущий тощо. Такий підхід зорієнтований насамперед на використання принципів культурної історії, компаративістики та регіонального напрямку. Були залучені також деякі напрацювання, концепції та технології, які застосовують у біографістиці. Особливе значення мають принципи культурної історії, які застосовувалися задля дослідження складових елементів повсякденного функціонування бібліотек, організації роботи з фондами, взаємодії з читачами та ролі просвітницьких закладів у формуванні культурного середовища українських губерній. Методи компаративістики та культурного синтезу дають можливість порівняння локальної бібліотечної ситуації з аналогічними процесами сусідніх міст, певних регіонів. Позитивістський підхід дозволяє опрацьовувати та аналізувати достовірні історичні дані з журналів губернських і повітових управ, звітів, оглядів губерній та збірників архівних матеріалів. Це забезпечує опору на фактологічний та статистичний матеріал, що уможливлює відтворення кількісних показників діяльності земських бібліотек, зокрема їхню чисельність, фінансування, склад бібліотечних фондів та читацьку аудиторію. На основі цих даних можна простежити причинно-наслідкові зв'язки: рішення земств щодо фінансування та організаційної підтримки безпосередньо сприяли створенню та розвитку мережі народних бібліотек і збільшенню читацької аудиторії, що реалізує принцип

історизму через роботу з конкретними історичними фактами. Структуралістський підхід надає можливість розглядати бібліотеки як цілісну систему, у якій взаємодіють фонди, читачі, співробітники та культурна роль установи. У межах цього підходу земська бібліотека аналізується як елемент ширшої соціокультурної структури, що виконує освітню, просвітницьку та виховну функції в суспільстві.

Методи дослідження. Історико-порівняльний метод застосовується для аналізу діяльності земств у розвитку народно-бібліотечної справи. На основі джерел порівнюється активність губернських і повітових земств у відкритті бібліотек, обсяги фінансування в межах окремих територій, а також відмінності у бібліотечній політиці між різними губерніями. Це дає змогу виявити регіональні особливості, рівень залученості земств та чинники, що впливають на розвиток бібліотек. Метод контент-аналізу використовується для опрацювання великої кількості різнотипних джерел, зокрема журналів губернських і повітових земських управ, звітів, оглядів губерній та збірників архівних матеріалів. Аналіз змісту цих документів дозволяє простежити напрями діяльності земств у сфері бібліотечної справи, обсяги фінансування, форми підтримки бібліотек, а також динаміку їх розвитку протягом усього досліджуваного періоду. Історико-хронологічний метод застосовується для послідовного аналізу розвитку земських бібліотек у період від запровадження земського самоврядування у 1864 році до припинення діяльності земських установ у 1918 році. Його використання дає змогу виокремити основні етапи становлення та функціонування бібліотек, простежити еволюцію організаційних форм, фінансування та напрямів роботи земських бібліотек залежно від суспільно-політичних змін. Історико-статистичний метод застосовується для аналізу кількісних показників діяльності земських бібліотек у різні періоди 1864–1918 років. На основі статистичних матеріалів земських звітів узагальнюються дані про кількість бібліотек, обсяги фінансування, чисельність читачів і бібліотечних

фондів, що уможливило оцінку масштабів та динаміку розвитку бібліотечної мережі в українських губерніях.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному вивченні регіональних особливостей діяльності земських бібліотек у Лівобережній, Південній, Слобідській та Правобережній Україні та їхнього впливу на формування культурної і громадянської свідомості населення. Вперше здійснено системний аналіз організаційної структури, фінансування та читацької активності бібліотек у різних регіонах протягом 1864–1918 років, що дозволяє оцінити їхню роль у підвищенні освітнього рівня населення та розвитку місцевих культурних традицій.

Результати дослідження апробовані на переддипломному семінарі кафедри історії України у вигляді доповіді та презентації. Доповідь отримала схвальні відгуки викладача семінару, на підставі яких було уточнено окремі хронологічні та методологічні аспекти. Загалом робота була позитивно оцінена та рекомендована до завершення за підтримки наукового керівника.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Перший розділ присвячений діяльності земських установ у галузі бібліотечного будівництва в українських губерніях у 1864–1880-х роках. Другий розділ висвітлює становлення мережі земських бібліотек на Лівобережжі та Півдні України, та Слобожанщині у 1890-х–1918 р. Третій розділ аналізує розбудову земствами бібліотечної справи на Правобережній Україні у 1904–1918 рр. У висновках узагальнюються основні результати дослідження. Список джерел та літератури містить джерела і наукові праці, використані під час написання роботи.

РОЗДІЛ І

Діяльність земських установ у галузі бібліотечного будівництва в українських губерніях у 1864–1880-ті роки

Земські установи були запроваджені в Російській імперії з 1864 р. як виборні органи місцевого самоврядування, наділені правом вирішувати питання, пов'язані зі шляхами сполучення, охороною здоров'я, освітою та культурно-просвітницькою діяльністю. В українських губерніях офіційне введення земств відбувалося поступово: спершу у Полтавській, Харківській, Чернігівській (1865), а згодом – у Катеринославській, Херсонській і Таврійській (1866). Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. земські установи відіграли провідну роль у становленні бібліотечної справи в Україні. Усвідомлюючи важливість подолання неграмотності, земства активно розбудовували мережу початкових шкіл. При навчальних закладах вони облаштовували учнівські бібліотеки, які з часом переростали у народно-шкільні книгозбірні. Степан Сірополко підкреслював, що вже в 70-х роках земства почали асигнувати кошти на організацію шкільних бібліотек, що мали обслуговувати не лише учнів, а й дорослих¹. Попри наявність учнівських бібліотек, сільські учителі відчували брак доступу до професійної літератури. Як зазначає Бен Еклоф, один із учителів того часу висловлював цю потребу: «Я віддаю всю свою душу школі, але, повернувшись додому, усвідомлюю свою духовну ізоляцію. Дехто може сказати: читайте, але, що там є для читання?»². У його словах чітко простежується потреба того часу у бібліотеках, які мали стати осередком професійного та інтелектуального розвитку учителів. Згодом Міністерство народної освіти видало інструкції для бібліотек, розподіливши їх на учнівські та учительські. З цього приводу Павла Рогова уточнює: «...у бібліотеках

¹ Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. С. 386.

² Eklof B. Russian Peasant Schools: Bureaucracy, Rural Culture, and Folk Pedagogy, 1861–1914 / London, England: University of California Press, 1986. P. 242.

названих вище губерній повинні функціонувати дві виокремлені за цільовим читацьким призначенням бібліотеки: а) для забезпечення інформаційних потреб учнів, що називалися учнівськими; б) для забезпечення фахових інформаційних потреб вчителів, які отримали назву учительські...»¹. Щодо позашкільних земських бібліотек, то вони мали різну специфіку залежно від місця створення. За спостереженням Анатолія Гуза, земські бібліотеки при управах, музеях та книгосховищах мали багатші книжкові фонди. В них влада допускала більше дозволених каталогом Міністерства народної освіти книг, ніж у шкільні бібліотеки². Документальні свідчення підтверджують обмеженість шкільних фондів і водночас підкреслюють нагальну потребу у створенні повітових бібліотечних закладів. У доповіді В. І. Клименка, підготовленій для Полтавського повітового земського зібрання, зазначалося, що при деяких училищах існували первісно засновані бібліотеки, які складалися з книг для читання учнів, однак вони були бідними за своїм складом, а також наголошувалося, що через це існування при земській управі централізованих бібліотек було єдиним джерелом доступу до читання³. Формування перших бібліотечних осередків тривало з 1864 до 1880-х років і визначало ресурсну базу та спектр доступної літератури. Позашкільні бібліотеки задовольняли потреби ширшої аудиторії, тоді як учнівські та учительські залишалися здебільшого навчальними й мали обмежений фонд. Поступово уряд дозволив проведення читань у губернських містах, а від 1888 р. такі читання організовували й у селах, а з 1894 р. – у повітових містах. Лекційні та читальні заходи супроводжувалися поширенням світської дозволеної літератури, організація якої здійснювалася спеціальними комісіями при земських установах. Ці ініціативи,

¹ Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX–20-ті рр. XX ст.). Київ: Четверта хвиля, 2009. С. 15.

² Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX ст. // Правова освіта та наука в українському державотворенні (кінець XIX–XX ст.) / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ: Вид-во НТУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 35.

³ Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XIX очередного созыва, заседания 1, 2 и 3 сентября 1883 г. Журнал № 3. С. 104. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://ebook.library.pl.ua> (дата звернення: 13.09.2025).

включно зі створенням шкільних бібліотек та проведенням народних читань, стали першими системними кроками земств у становленні бібліотечної справи в Україні. Упродовж 1864–1880-х років закладалися основи подальшого розвитку мережі бібліотек на Лівобережжі, Півдні та Слобожанщині, що є об’єктом нашого дослідження.

У Полтавській губернії, що охоплювала центральну частину Лівобережної України, у другій половині XIX століття розпочався процес становлення бібліотечної справи, у якому важливу роль відіграли земські установи. Світлана Кікто наголошує, що повітові земські управи свідомо ставилися до організації шкільних бібліотек і музеїв, наочних посібників, земських книжкових сховищ і магазинів¹. Водночас не всі земства відразу ініціювали створення бібліотек для навчальних закладів та населення. Так, Степан Сірополко писав: «...позашкільна освіта в Україні гальмувалася через брак ініціативи та байдужість людей. Зокрема, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії земство не підтримало ідеї заснування народних бібліотек»². У 1887 році у таких містах, як Полтава, Кременчук, Лубни, Прилуки, Кобеляки, діяли лише приватні бібліотеки, а в Ромнах, Миргороді, Переяславі, Гадячі, Константинограді – громадські. Виділення коштів на бібліотеки при народних училищах демонструє перші кроки земства у створенні культурно-освітніх осередків. Так, у 1883 р. Полтавське повітове земство передбачало у бюджеті для народних училищ окрему статтю видатків на бібліотеки. У журналі Полтавського губернського земського зібрання у 1883 р. зазначалося, що буде надано грошову допомогу на утримання сільських училищ у розмірі 15 601 крб., зокрема 100 крб. – на придбання Євангелій і 500 крб. – на утримання бібліотек³.

¹ Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. педаг. наук. Полтава, 2016. С. 74.

² Цит. за: Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Р. 4. Харків, 2020. С. 196.

³ Свод журналов Полтавского губернского земского собрания ... 1883. С. 28. URL: <https://ebooock.library.pl.ua> (дата звернення: 13.09.2025).

Розвиток шкільних книгозбірень у губернії знаходив конкретне втілення у діяльності окремих повітів, де земства на практиці створювали культурно-освітні осередки навіть при невеликих сільських училищах. Хорольський повіт був одним із перших у Полтавській губернії, хто порушив питання щодо організації бібліотек при земських школах. Анатолій Гуз підкреслює, що клопотання про відкриття бібліотек при земських школах підняли повітові та губернські земства України, серед яких Суражське, Чернігівське, Конотопське, Мглинське, Хорольське та інші повіти¹. На початку 1880-х років у селищах Хорольського повіту вже існували шкільні бібліотеки, що підтверджується відповідним документом. У звіті Хорольського повітового земського зібрання у 1882 р. йшлося про те, що було заслухано доповідь управи про все листування та витрати підручників, які належали бібліотеці Клепачівського сільського училища². Наявність таких книгозбірень у Хорольському повіті слугувала прикладом для організації шкільних бібліотек в інших повітах, зокрема в сусідньому Кременчуцькому, де земства активно переймали досвід у розбудові бібліотечної справи. З 1889 року управа Кременчуцького повіту стала виділяти цільові кошти на організацію учнівських бібліотек. Як стверджує Ірина Бутова, в його постанові зазначалося, що для задоволення прагнень народу до світла і знань управа пропонує асигнувати 500 крб. на облаштування бібліотек при народних школах з правом користування ними всіх грамотних³. Цей документ демонструє розширення уявлень земських діячів про освітньо-виховну функцію бібліотек, які почали розглядатися не лише як допоміжний елемент шкільного процесу, але й як засіб поширення грамотності серед місцевого населення. Показовим є положення про можливість користування

¹ Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX ст. ... С. 35–36.

² Журнали Хорольского уездного земского собрания XVIII очередного созыва, 1882 года. Журнал №6. Заседание 25-го мая 1882 года. С. 63. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua> (дата звернення: 15.09.2025).

³ Бутова І. Г. Роль земських установ в організації бібліотек на селі // Околиці Кременчука. 2011. URL: <https://okrain.net.ua> (дата звернення: 12.09.2025).

книгами «всім грамотним», що вказує про поступове перетворення шкільних бібліотек на осередки народного просвітництва, відкритих для ширшої аудиторії, ніж лише учні. Таким чином, бібліотеки при школах починали виконувати багатофункціональну роль – навчальну, культурно-просвітницьку та соціалізуючу.

Питання заснування бібліотеки при управі у Переяславському повіті постало ще 1873 року, коли очільник училищної ради Ілляшенко неодноразово клопотав про виділення 100 крб. для її відкриття. Проте тоді його пропозиція залишилася без підтримки. Така відмова свідчить, що земство не відразу усвідомило вагу бібліотечної справи й, можливо, остерігалось робити перші кроки в новому для себе напрямі. Загалом фактичне створення бібліотек у повіті розпочалося в 1894 році, коли місцева влада переконалася в їхній користі та долучилася до ширшого руху розбудови позашкільної освіти. На той час тільки у Зінькові було засновано повітовим земством народну бібліотеку. Юрій Нікітін зауважує, що у Зінькові діяла лише одна повітова земська бібліотека, а мешканці Золотоноші, Пирятина взагалі не мали змогу відвідати бібліотеку або читальні зали, бо їх не було у зазначених пунктах¹. Книжковий фонд цієї бібліотеки поповнювався за рахунок Зіньківської управи. У повітах Золотоноші та Пирятина земські бібліотеки почали з'являтися лише у другій половині 1890-х років, що стало можливим завдяки стабільному фінансуванню земських установ. У 1864–1880-х роках у Полтавській губернії спостерігалось активне становлення бібліотечної справи: земства дедалі більше усвідомлювали важливість шкільних бібліотек і сприяли їх розвитку. До кінця цього періоду більшість земських шкіл уже мали власні бібліотеки, що забезпечило основу для подальшого зміцнення бібліотечної мережі у 1890-х роках.

Розглянемо стан справ із заснуванням бібліотек у Чернігівській губернії. Ця губернія розташована на півночі Лівобережної України, у другій половині XIX століття відзначалася активною просвітницькою діяльністю земств, що сприяла

¹ Нікітін Ю. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. // Сіверянський літопис. Серія: Історія міст і сіл. Вип. 18. 2014. С. 26.

поширенню культурних та освітніх ініціатив. Як зазначає Назар Котельницький, В. Чарнолуський неодноразово вказував, що серед найуспішніших земств Російської імперії, які досягли значних результатів у розвитку бібліотечної справи, були саме земства українських губерній – зокрема Чернігівське губернське, яке по праву вважалося одним із головних осередків розвитку лібералізму в державі¹. Ця оцінка демонструє, що діяльність земств на землях Чернігівщини розглядалася не лише в контексті локальної культурної роботи, а й як важливий чинник ширших суспільних трансформацій, пов'язаних із поширенням ліберальних цінностей та модернізацією суспільства. За даними Катерини Ходарченко, перші бібліотеки в Чернігівській губернії почали створюватися у 1870–1890-х роках: зокрема, у 1872 році – в селищі Сосниця, у 1874 році – в містечках Козелець і Новозибків, у 1889 році – в місті Прилуки, а у 1896 році – в містечку Городня². Земства Чернігівської губернії активно розвивали бібліотечну справу, забезпечуючи управи необхідною літературою та збираючи книги, журнали й часописи, що зумовило потребу у створенні власної бібліотеки. Важливим кроком стало придбання у серпні 1870 р. Іллінської друкарні та започаткування журналу «Земский сборник Черниговской губернии». Олександр Рахно зазначає, що при земській управі функціонувала одна з найбільших бібліотек того часу³. Таким чином, бібліотека при губернській управі перетворилася на важливий осередок інтелектуального та культурного життя регіону.

Паралельно з розвитком бібліотеки при губернській управі та створенням бібліотечних закладів у повітових містечках земства відкривали й фінансували

¹ Котельницький Н. До питання про роль земського лібералізму у становленні бібліотечної мережі північної України // Діяльність бібліотек у забезпеченні вивчення і популяризації історико-культурної спадщини регіонів: історія, сьогодення, перспективи: зб. наук.-практ. конф. м. Київ. 4 лист. 2021 р.: / М-во культ. та інформ. політики України, Нац. іст. б-ка України, Нац. сп. краєзн. України, КНУКМ, заг. ред. О. П. Реєнта, ред. кол.: А. В. Скорохатова (гол.) Т. І. Спанчак; О. В. Михайлова, Р. В. Маньковська, Т. В. Новальська, В. П. Кисельова, ред. Т. С. Кудласевич, 2021. С. 99.

² Ходарченко К. З історії вивчення читацьких інтересів на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2013. С. 97.

³ Рахно О. Бібліотека Чернігівського губернського земства та її доля // Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини: зб. матеріалів II обл. наук.-практ. конф. м. Чернігів. 9–10 жовтня 2019 р. / Департамент культ. і тур., Черніг. облдежадмін., Черніг. обл. ун. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Громад. орг. «Черніг. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.», Черніг. обл. орг. Нац. сп. краєзн. України: упоряд.: А. М. Мальована, І. Я. Каганова. Чернігів, 2020. С. 22.

шкільні бібліотеки. Наталія Олійник дійшла висновку, що у 1887 році Чернігівське повітове земство звітувало губернському про заснування бібліотек при всіх школах повіту¹. Земські установи Чернігівської губернії послідовно розвивали бібліотечну справу, фінансуючи її з місцевих коштів, і до кінця 1880-х років майже всі народні школи вже мали власні бібліотеки. Крім забезпечення учнів навчальною літературою, ці бібліотеки виконували й соціально-культурну функцію, сприяючи розвитку освітнього рівня населення та підтримуючи інтелектуальне життя місцевих громад. Систематичне облікування витрат і складання звітів дозволяло земствам оцінювати ефективність фінансування та планувати подальший розвиток бібліотечної мережі. Для наочного представлення основних витрат наведено таблицю:

Таблиця 1. Витрати повітових земств Чернігівської губернії на шкільні бібліотеки у другій половині XIX століття (за даними Наталії Олійник)².

Повіт/Управа	Роки	Сума витрат (крб.)	Примітки
Суразький	1881	50	Відкриття шкільних бібліотек
Чернігівський	1883	100	Відкриття шкільних бібліотек
Мглинський	1883	700	27 бібліотек
Глухівський	1881 – 1894	200+100	Дарування книжок; відкриття та комплектування бібліотек 20 функціонуючих 4 плануються

^{1,2} Олійник Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2008. С. 84.

9 повітових управ	1888		Кредити від губернської земської управи
-------------------	------	--	---

З таблиці видно, що земства активно вкладали кошти у розвиток шкільних бібліотек, поступово забезпечуючи доступ до читання більшої частини населення. Особливо помітна роль Мглинського та Глухівського повітів, де бібліотеки набули популярності і їх кількість постійно зростала.

Ще у 1877 році за ініціативи передової громадськості, зокрема ліберальних земських діячів, таких як Василь Хижняков, Олександр Русов, Ілля Шраг та інших, у Чернігові було відкрито громадську бібліотеку. Земці виступили не лише засновниками цієї бібліотеки, а й її меценатами та благодійниками. До бібліотеки земська управа постачала книжкову продукцію зі свого складу та щорічно надавала субсидію у розмірі 200 крб. на нагальні потреби, забезпечуючи її стабільне функціонування та доступність для населення.

Поряд із розбудовою мережі шкільних бібліотечних закладів та фінансовою підтримкою громадських бібліотек земства дбали й про створення ширших просвітницьких осередків. Галина Адруг стверджує, що у 1886 році повітове земське зібрання ухвалило постанову відкрити бібліотеки-читальні у двадцяти поселеннях Чернігівського повіту на кошти, асигновані губернським земством¹. Втім, фактичне відкриття цих бібліотек-читалень відбувалося пізніше – лише в 1894 році, що свідчить про поступовий характер реалізації земських рішень та віднесення цього етапу вже до 1890-х років. Проте все ж таки кілька сільських бібліотек-читалень Чернігівській губернській управі вдалося організувати. Як свідчить Ірина Бутова, Глухівське земство в 1886 р. влаштувало 3 бібліотеки, виділивши по 25 крб. на кожную². Таким чином, просвітницька діяльність земств Чернігівської губернії сприяла створенню бібліотек при управах, розбудові

¹ Адруг Г. Г. Сільська бібліотека: джерело для спраглих душ / Скл. Г. Г. Адруг. Чернігів, 2010. С. 2.

² Бутова І. Г. Роль земських установ ... URL: <https://ukrain.net.ua> (дата звернення: 12.09.2025).

шкільних бібліотек і фінансовій підтримці громадських книгозбірень, забезпечуючи населення доступом до книг і навчальних матеріалів та підкреслюючи роль земських установ як ініціаторів культурного розвитку регіону.

Досвід Полтавської та Чернігівської губерній засвідчив основні риси розвитку земських бібліотек на Лівобережжі у 1864–1880-х рр. Ці тенденції простежуються і на Півдні України, де в умовах специфічного соціально-економічного середовища бібліотечна справа формувалася в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях. Аналіз доцільно розпочати з Катеринославщини, яка однією з перших на Півдні виробила власні підходи до організації народного читання. У Катеринославській губернії розвиток бібліотечної справи нерозривно пов'язувався з освітянською діяльністю земств та ініціативами барона Миколи Олександровича Корфа. У 1867–1872 роках він активно займався організацією шкільної мережі в Олександрівському повіті, де було відкрито майже сотню навчальних закладів із підготовленими вчителями, забезпечених посібниками та бібліотеками. Ці книгозбірні призначалися не лише для учнів, а й для дорослого населення, що надавало освітній діяльності ширшого суспільного значення. Важливою новацією Корфа стала організація поряд з учнівськими також учительських бібліотек, укомплектованих спеціальною навчальною літературою, що сприяло підвищенню кваліфікації учителів. Із звіту Катеринославського губернського земства за 1888 р. дізнаємося, що 19 грудня 1882 року на влаштування народної школи в пам'ять заслуг у сфері народної освіти барона М. А. Корфа було передбачено виділення коштів на навчальні посібники, а також на бібліотеки у сумі 4000 крб.¹. Даний документ підтверджує, що вже у 1880-х роках бібліотеки розглядалися як необхідний елемент у структурі початкової освіти. Одним із показових прикладів поширення бібліотек у регіоні стала книгозбірня при школі в

¹ Отчёт Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1888 год. Ч. 1. Екатеринослав. Тип.: Губернского Правления. 1889. С. 272. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://www.libr.dp.ua> (дата звернення: 15.09.2025).

селі Святодухівці (Гуляйпільський край), відкрита у 1885 року. Нею користувалися 64 читачі, які протягом року опрацювали 937 книг. Це свідчить про зростання попиту на читання серед сільського населення. Земські бібліотеки дедалі більше сприймалися як обов'язковий складник навчального процесу, адже їхнє завдання полягало не лише у забезпеченні початкової грамотності, а й у задоволенні потреб у самоосвіті та культурному розвитку населення. Особливо активним у формуванні бібліотечної мережі вирізнявся Бахмутський повіт. Уже в 1887 році в повіті діяло 38 бібліотек при початкових школах, відкритих для учнів і селян. Татаринов С. І. та Єфимов Д. В. повідомляють, що у 1888 році директор народних училищ губернії порушив перед губернським земством питання про необхідність виділити 20 тис. карбованців на бібліотеки при земських сільських училищах. За їхніми даними, учительські бібліотеки функціонували у 44 училищах, а їхній фонд складав 1450 книг та 7715 примірників газет і журналів¹. Отже, земства Бахмутського повіту послідовно розвивали шкільні бібліотеки та забезпечували їхнє функціонування, як для учнів, так і для учителів. До заходів із сприяння народній освіті, які здійснювалися в Катеринославській губернії, належала організація книжкових складів у містах: Катеринослав, Верхньодніпровськ, Бахмут, Олександрівськ та Маріуполь. За даними «Огляду Катеринославської губернії за 1889 рік», у бібліотеках початкових навчальних закладів налічувалося 30 709 найменувань книг (202 539 томів) та 21 367 одиниць інших навчальних посібників². Ці статистичні дані засвідчують вагому роль земських установ Катеринославщини у матеріальному забезпеченні шкільних бібліотек і підтверджують системність розвитку початкової освіти в регіоні.

¹ Татаринов С. І., Єфимов Д. В. Роль библиотек в народном просвещении Бахмутского края (XVIII–XX ст.). Харьков: Центр памятникосведения НАН Украины, 2018. С. 19.

² Обзор Екатеринославской Губернии за 1887 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту Екатеринославского Губернатора. Екатеринослав. Тип.: Губернского Правления. 1888 г. С. 65. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://share.google/PxsviJzdmY9dFpZbu> (дата звернення: 17.09.2025).

Значну увагу до бібліотечної справи виявляли й чиновники, які співпрацювали із земствами. Наталія Херсонець наводить такий приклад: «10 грудня 1888 року до губернського зібрання звернувся директор народних училищ Катеринославської губернії Малевський про асигнування однієї тисячі карбованців на формування при сільських початкових училищ учнівських бібліотек...»¹. У результаті цього звернення земське зібрання ухвалило рішення виділити 2000 карбованців у розпорядження повітових училищ, розподіливши їх порівну між повітами.

У другій половині XIX ст. у Катеринославі діяла губернська земська лікарня, при якій функціонувала бібліотека з основним фондом у 348 медичних книг Пирогова. У 1880-х рр. губернським земством вона почала поповнюватися більш різноманітною літературою, періодикою та іноземними журналами. Людмила Лучка стверджує, що розвиток головної медичної бібліотеки губернії залежав від ставлення до неї губернської влади². Земства також піклувалися і про створення власних інформаційних осередків. Із звіту Катеринославської губернської земської управи дізнаємося, що 14 грудня 1888 року на відкриття бібліотеки та музею при губернській управі було виділено 2000 крб.³. Цей документ є свідченням того, що земська влада прагнула забезпечити центральну книгозбірню та стимулювала розвиток бібліотек у повітових містечках. У звіті Верхньодніпровського училищної ради за 1875 рік вказувалося, що Верхньодніпровська училищна рада дбала про облаштування центральної бібліотеки в повіті⁴. Таким чином, ініціативи губернської управи поєднувалися з діяльністю повітових установ, створюючи

¹ Херсонець Н. Ставлення демократичних сил Півдня України до народних бібліотек і читалень у другій половині XIX ст. // Науковий часопис НТУ імені М. П. Драгоманова. Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 229.

² Лучка Л. М. Роль бібліотечних осередків у розвитку медичної освіти Катеринославщини в другій половині XIX– на початку XX ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Д.: Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 57.

³ Отчёт Екатеринославской Губернской Земской Управы ... 1889. С. 282. URL: <https://www.libr.dp.ua> (дата звернення: 15.09.2025).

⁴ Отчёт Екатеринославской губернской земской управы за 1875 год. Екатеринослав. Печатано в Губернской Типографии. 1876. С. 68–69. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://www.libr.dp.ua> (дата звернення: 14.09.2025).

підґрунтя для формування мережі шкільних бібліотек, які забезпечували доступ до книг ширшому колу населення. Зі звіту Верхньодніпровської повітової земської управи за 1882 рік відомо, що бібліотека вже функціонувала, а земство регулярно поповнювало її різноманітною літературою. Із джерела: «...для бібліотеки за 1882 рік було передплачено таке: газети – «Земство», «Сім'я і школа»; медичні видання – «Медичні огляди», «Медична бібліотека», «Лікар» і «Лікарські відомості»; періодичні журнали – «Вітчизняні записки», «Вісник Європи», «Діло», «Російська старовина» та «Російська мова»»¹. За постановою чергової 21-ї сесії Катеринославського губернського земського зібрання бібліотекарю на 1886 рік встановлено заробітну плату в розмірі 420 крб., що відображає наявність матеріального заохочення працівників установи. У цій губернії зафіксовані перші спроби організувати бібліотеки-читальні. Ірина Бутова відзначає, що початок справі розвитку бібліотек дало Катеринбурзьке земство, яке в 1882 році виділило 300 крб. на відкриття семи бібліотек. Катеринославське повітове земство асигнувало на цю тему 2 тис. крб. За її даними, це було все, що зроблено у цій сфері до 1890-х років»². Ця інформація підкреслює, що розвиток бібліотечної справи у губернії на початку був досить обмеженим і здебільшого залежав від ініціатив окремих земських установ. Отже, у 1864–1880-х рр. земська бібліотечна справа в Катеринославській губернії лише зароджувалася, а стабільне й планове фінансування з боку земств у другій половині 1890-х рр. стало основою для формування впорядкованої мережі бібліотек у губернії.

У Херсонській губернії перші земські книгозбірні почали виникати при школах у 1875 році. Серед повітів губернії слід відзначити Олександрійський, де земства активно створювали шкільні бібліотеки, офіційно іменовані читальнями, і забезпечували їхнє функціонування та поповнення книжкових фондів. Впродовж

¹ Отчёт Верхнеднепровской Уездной Земской Управы. Верхнеднепровскому XVIII очередному Уездному собранию XVIII за 1882 г. Екатеринослав.: Тип. Н. Я. Павловского. 1883. С. 5. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua> (дата звернення: 22.09.2025).

² Бутова І. Г. Роль земських установ ... URL: <https://okrain.net.ua> (дата звернення: 12.09.2025).

1880-х років такі бібліотеки були облаштовані у Красносіллі, Кам'янопотоцькому, Михайлівці, Павлиші, Губівці, Диківці, Федварі (Підлісному), Стецівці та Новгородці. Земські книгозбірні на селі виконували важливу просвітницьку функцію, організовуючи народні читання та вечірні заняття для дорослого населення. Олександр Чорний підкреслив, що наприкінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. бібліотечні заклади на селі активно допомагали проводити т. зв. читання при «чарівному ліхтарю з туманними картинками»¹. Вперше такий «чарівний ліхтар» для читань у школах Олександрійського повіту було дозволено у січні 1889 року. Ольга Волос відмітила, що витрати земства на утримання та розвиток бібліотек становили 145 крб. на кожну, з яких 60 крб. виділялися на зарплатню завідуючого, а 50 крб. – на поповнення фонду². Таким чином, земство Олександрійського повіту стало одним із перших ініціаторів позашкільної освіти серед сільського населення.

Херсонський повіт був одним із перших у губернії, де земські діячі почали системно дбати про шкільні бібліотеки. Уже на початку 1870-х років місцева управа розглядала конкретні кроки для їхнього заснування. У збірнику документів за 5 вересня 1872 р. (журнал № 265) зазначається, що управа просила збори дозволити заснування книжкових складів при управі та земських школах, а також випуск книг у кредит, для чого пропонувалося відкрити управі кредит на 1000 крб.³. Цей документ підкреслює, що ще до практичного розгортання мережі читалень земство прагнуло створити матеріальну базу – налагодити постачання літератури та забезпечити її оплату в розстрочку. Подальші кроки підтвердили серйозність цих

¹ Чорний О. В. Поширення знань культурно-освітніми установами Олександрійського повіту наприкінці XIX – на початку XX століття // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 159–161. URL: <https://old.library.kr.ua> (дата звернення: 20.09.2025).

² Волос О. В. Виставково-просвітницька діяльність земств Степового Побужжя // Наукові праці. Серія: Історія. 2010. Вип. 107. С. 549.

³ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920: збірник документів / Державна архівна служба України; Державний архів Херсонської області; уклад: В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передмова та коментарі: О. Макієнко. Херсон: Айлант, 2015. С. 333.

намірів. Поступово у селах повіту земські установи почали відкривати пришкільні бібліотеки, проте вони на той час не мали читалень. Ці заклади не могли повністю задовольнити потреби населення, оскільки формувалися переважно підручниками. 26 квітня 1884 року на засіданні повітового земського зібрання було заслухано доповідь управи про відкриття нових читалень при школах. Із джерела: «Всіх шкіл у повіті 50; з них 34 школи мають уже народні читальні; отже, нових читалень доведеться відкрити 16, на що знадобиться одноразова витрата в кількості 640 крб.»¹. Згодом земство підтвердило свій намір системно розвивати позашкільну освіту. У журналі № 279 від 20 жовтня 1885 року повідомлялося, що для підтримання набутих у школі знань губернське земство засновувало при школах книжкові склади, бібліотеки, вечірні й недільні повторювальні заняття та недільні народні читання на підставі чинних узаконовань². У постанові Херсонського повітового земського зібрання від 29 квітня 1889 року вказано, що бюджетна комісія пропонує дозволити управі кредит у сумі 50 крб. на купівлю чарівного ліхтаря з туманними картинами для народних училищ³. Це дало змогу проводити народні читання з використанням наочних ілюстрацій. Таким чином, на кінець 1880-х років у Херсонському повіті народно-бібліотечна справа набула сталого розвитку, сприяючи поширенню грамотності серед сільського населення.

В Одеському повіті земство також констатувало гостру потребу в шкільних бібліотеках і вживало заходів для забезпечення всіх шкіл книгами для читання. Як зазначають В. Дробний та Є. Забіянов, управа ставила собі за мету забезпечити всі школи, що перебували у її віданні, бібліотеками⁴. Повітове земство закупило 100 найкращих видань по 25 екземплярів кожного та співпрацювали з книжковими

^{1,2,3} Діяльність земських установ на Херсонщині ... С. 348; С. 349; С. 355.

⁴ Дробний В., Забіянов Є. Формування та розвиток бібліотечної справи в поселеннях Одеського повіту Херсонської губернії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Південний Захід. Одесика: істор.-краєзн. наук. альманах / Нац. спілка краєзнавців України; Асоц. європ. культури «Золота акація»; голов. ред. В. А. Савченко. Одеса: Бондаренко М. О., 2023. Вип. 34. С. 100–106. URL: <https://kraeved.od.ua> (дата звернення: 20.09.2025).

складами Санкт-Петербурга та Москви для отримання додаткових матеріалів. Завдяки цим заходам бібліотеки Одеського повіту отримали можливість забезпечувати учнів та дорослих літературою. Анатолій Гуз підсумовує, що у 1880–1890-х роках процес відкриття бібліотек тривав, і на 1891 рік при кожній школі діяли 37 бібліотек¹. Ці дані засвідчать про активне поширення грамотності серед місцевого населення. У висновку, земські бібліотеки Херсонської губернії до кінця 1880-х років виконували визначну освітню та просвітницьку функцію. Бібліотечна мережа поступово охоплювала Олександрійський, Херсонський, Одеський та інші повіти, забезпечуючи школи літературою та створюючи умови для позашкільного навчання, що сприяло підвищенню грамотності місцевого населення. Ініціативи земств у розвитку учнівських бібліотек формували основу для подальшого розширення мережі, а стабільне фінансування з боку земських установ у 1890-х роках забезпечило її систематичне зміцнення та посилення освітньо-просвітницьких функцій у губернії.

У Таврійській губернії розвиток бібліотечної справи у 1864–1880-х роках носив різноманітний характер і відзначався активністю окремих земств. Деякі повіти виявляли передові підходи до організації учнівських бібліотек, тоді як інші стикалися з проблемами нестачі ресурсів і відсутності місцевої ініціативи. Серед земств у губернії особливу активність проявляло Бердянське повітове земство, яке спрямовувало зусилля на розвиток народної освіти, підвищення кваліфікації учителів та забезпечення шкіл навчальною літературою. Окремою сторінкою у цій діяльності стало відкриття бібліотек при земських школах, доступних не лише для учнів, а й для всього грамотного населення. Галина Миколаївна Гусак у своїй статті підкреслює, що становлення бібліотек у повіті було тісно пов'язане з організацією народної освіти. Вона наводить документ за 3 жовтня 1872 р., у якому управа доповідала про необхідність заснування бібліотек для вчителів та учнів, оскільки

¹ Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX ст. ... С. 35.

без цього вчителі були позбавлені можливості ознайомлюватися з кращими методами та прийомами навчання, а учні, завершивши курс у початковій школі, не мали змоги продовжувати самоосвіту через читання корисних книг¹. Згадане свідчить про ранні ініціативи земства у створенні матеріальної бази для навчання та самоосвіти населення. На основі цього рішення земські збори постановили заснувати не менше трьох бібліотек при існуючих народних школах. Уже у 1873 році бібліотеки для учителів було облаштовано у містечку Великий Токмак та в селах Андріївка і Романівка. Ці кроки стали першим етапом формування мережі шкільних бібліотек у повіті. У 1877 році земські збори ухвалили рішення протягом п'яти років щороку виділяти по 15 карбованців на організацію бібліотек для учнів у кожному народному училищі. Земства також зверталися до сільських громад із проханням надати пожертви, проте не всі громади могли долучитися через нестачу коштів. На відкриття 94 бібліотек за п'ять років було зібрано 7 460 карбованців. У 1882 році земства закупили літературу для бібліотек, а вже в 1883 році книги стали доступні читачам. Під керівництвом барона Корфа було складено перелік із 200 томів на суму 8 755 карбованців, що видавалися безкоштовно і учням, і селянам. У 1884 році при земській управі організували бібліотеку для учителів, що сприяло їхній самоосвіті та підвищенню професійної компетенції. Книгами користувалися також земські лікарі, фельдшери та інші освітяни. Згідно з правилами бібліотеки, книги видавали не більше двох на руки і не більше ніж на два дні, що забезпечувало ефективний обіг літератури та контроль за фондом. Таким чином, у Бердянському повіті протягом 1870–1880-х рр. сформувалася системна мережа учнівських та учительських бібліотек, яка сприяла підвищенню рівня грамотності та культурного розвитку сільського населення.

Ситуація в Мелітопольському повіті була значно складнішою. Багато шкіл не мали навіть учнівських бібліотек, а наявні навчальні посібники були застарілими і

¹ Гусак Г. К истории уездных библиотек // Історія бібліотечної справи на Запоріжжі: за матер. наук.-практ. конф. 26–27 вересня, 2001 р. Запоріжжя. С. 18.

непридатними для самостійного читання. Ольга Даниліна зауважує, що загальний книжковий фонд 13 земських бібліотек становив 11 500 томів, причому більш, ніж половина його складалася з видань релігійно-морального та богословського змісту¹. Крім того, на одного читача припадало лише 9-10 книг на рік, із яких 5-6 томів становила белетристика: казки, романи, повісті. Таким чином, стан учнівських бібліотек у Мелітопольському повіті залишався одним із найбільш недостатніх у губернії, що обмежувало можливість місцевого населення для самоосвіти та доступу до знань. Ця ситуація підкреслює нерівномірність розвитку бібліотечної справи в різних повітах Таврійської губернії та нагадує про необхідність подальших заходів для розширення доступу населення до літератури. Серед інших районів губернії розвиток шкільних бібліотек був обмеженим. Дніпровський повіт, розташований на сході Таврійської губернії з низькою щільністю населення, мав лише кілька шкіл, а питання забезпечення їх бібліотеками залишалося актуальним. Особливості Кримського півострова – складний рельєф, розсіяне поселення та обмежені фінансові ресурси – значно гальмували розвиток земської освіти. У Євпаторійському, Ялтинському, Феодосійському, Сімферопольському та Перекопському повітах кількість земських шкіл була дуже малою, що унеможливлювало створення системи учнівських бібліотек. У Ялті більшість шкіл були приватними, у Сімферополі та Феодосії – міськими, і питання створення бібліотек у сільській місцевості залишалося малопомітним. У Євпаторії та Перекопі через віддаленість населених пунктів та брак коштів бібліотеки були радше винятком, ніж правилом. Таким чином, розвиток бібліотечної справи у Таврійській губернії до кінця 1880-х років мав нерівномірний характер: активне становлення мережі шкільних бібліотек спостерігалось переважно у Бердянському повіті, тоді як у Мелітопольському, Дніпровському та кримських повітах учнівські бібліотеки були в обмеженій кількості. Цей процес відображав вплив віддаленості населених

¹ Данилина О. Развитие библиотек Мелитопольского района: 1885–1935 гг. // Історія бібліотечної справи на Запоріжжі: за матер. наук.-практ. конф. 26–27 вересня, 2001 р. Запоріжжя. С. 26.

пунктів, рельєфу, щільності населення та економічних ресурсів на розвиток позашкільної освіти та доступ до навчальної літератури.

У Слобідській Україні, в Харківській губернії, період від земської реформи 1864 р. до початку 1880-х став часом активного розвитку земських освітніх ініціатив. Розширення мережі народних училищ вимагало забезпечення учнів та учителів літературою, тож місцеві земства поступово створювали шкільні та учительські бібліотеки й організовували книжкові склади, закладаючи підґрунтя для подальшого розвитку народних книгозбірень. Уже в 1860-х роках Куп'янське повітове земство розробило спеціальні «Правила для сільських бібліотек», що стали зразком для інших районів губернії. Першість у створенні учнівських бібліотек належала саме цьому земству, але невдовзі активність виявили й інші повіти. Учнівські бібліотеки з'явилися, зокрема, при Будянському фабричному (Харківський повіт), Григорівському (Зміївський повіт) та інших початкових училищах. Для забезпечення шкіл книгами земства спершу застосовували пересувні бібліотеки. Олена Бакуменко зазначає, що для поширення знань серед населення широко використовувались народні читання та пересувні бібліотеки¹. Наталія Проць уточнює: «...для забезпечення учнів літературою існували шість земських пересувних бібліотек, але це викликало незручності, і тому учні вимагали облаштування бібліотек у кожному училищі»². Ці пересувні фонди обслуговували понад 20 початкових училищ, забезпечуючи їх навчальною літературою; проте згодом у губернії виникла потреба відкривати постійні учнівські бібліотеки безпосередньо при школах, і до цієї роботи долучилися майже всі повіти. Сергій Жуков зробив висновок, що на початку 1880-х рр. майже всі двокласні народні

¹ Бакуменко О. О. Діяльність Харківського губерньського земства в 60-х–80-х рр. ХХ століття (в контексті формування засад громадянського суспільства) // Укр. інж.-педаг. акад. Харків. 2020. С. 18.

² Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 198.

училища губернії (Мурафське, Котельське, Білопільське, Ново-катеринославське, Біловодське) мали в своєму складі учнівські бібліотеки¹.

Упродовж 1864–1880-х років земства Слобідської України створювали бібліотеки різного призначення – для лікарів, агрономів, ветеринарів, статистиків та учителів. Головною метою учительських книгозбірень було підвищення освітнього рівня, як сільських учителів, так і населення загалом. Від 1870-х рр. земські діячі розгорнули систему учительських бібліотек, що заклала основу для їх подальшого розвитку до 1890-х років. Вони комплектувалися книгами, рекомендованими Ученим комітетом Міністерства народної освіти. Хоча ці фонди залишалися невеликими через обмежене фінансування, вони сприяли професійному зростанню учителів. Наталія Проць наводить приклад: «Гласні губернських зборів 1877 р. постановили асигнувати Вовчанській учительській семінарії одноразову допомогу в 1219 крб. 49 коп. для придбання навчальних посібників, а також меблів для бібліотеки»². Таким чином, діяльність земств у цей період засвідчувала початкове формування системи позашкільної освіти на Харківщині та сприяла підвищенню професійного рівня учителів і доступу населення до навчальної літератури. Як свідчить Сергій Жуков, щорічні витрати на утримання шкільних бібліотек і поповнення їхніх фондів у повітових земствах сягали 300–1000 карбованців³. Ці суми свідчать про систематичний характер фінансування бібліотек повітовими управами, що забезпечувало регулярне поповнення фондів навчальною літературою для населення.

Реалізація масштабного задуму – створення централізованої системи книжкових складів – відбулася наприкінці 1870-х років. На пропозицію голови губернської управи З. І. Бекарюкова 1879 р. було засновано центральний книжковий

¹ Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. // Духовно-моральні основи та відповідальність особисті у долі людської цивілізації: зб. наук.-прак. конф. 5–6 листопада 2014.: / за ред. О. Г. Романовського, Ю. Г. Панфилова. Харків, 2011. С. 290.

² Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 199.

³ Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX–початку XX ст. ... С. 290.

склад при Харківській губернській управі, а згодом – і при повітових. У кошторисі 1878 р. для його облаштування передбачали 1500 карбованців. Завдяки цим асигнуванням, за даними Наталії Проць, з 1879 р. до 1890 р. повітові земства через центральний книжковий склад придбали літературу на 157 841 крб. 58 коп.¹. Поступово подібні пункти забезпечення відкрилися і на місцях: наприклад, у Куп'янському повіті вони запрацювали з жовтня 1894 р. Саме через такі склади школи отримували необхідну навчальну літературу. Дослідниця наголошує, що до 1890-х рр. земські діячі вже набули чималого досвіду в організації позашкільної освіти, що позначилося на зростанні кількості шкільних бібліотек по всій Україні. Важливу роль у розвитку бібліотечної справи відігравала співпраця земств із Харківським товариством грамотності, яке разом із повітовими управами поповнювало фонди шкільних бібліотек. Наприклад, спільно з товариством грамотності Куп'янське повітове земство отримало понад 500 видань для семи учнівських бібліотек у 1882–1885 рр., що значно розширило вибір навчальної та художньої літератури для учнів. Одночасно зі шкільними книгозбірнями в губернії земські установи почали відкривати бібліотеки-читальні для ширшого кола населення. Наталія Проць стверджує, що від кінця 1870-х років земства почали організовувати публічні бібліотеки нового типу – безплатні народні бібліотеки-читальні². Це свідчить про початок нового етапу в бібліотечній справі, коли створювалися доступні культурно-освітні осередки для всіх мешканців. Таким чином, до кінця 1880-х років більшість земських шкіл у Харківській губернії мали власні бібліотеки, а разом із ними почали формуватися й бібліотеки-читальні для широкого кола читачів, що забезпечило надійну основу для подальшого розвитку мережі та зміцнення її просвітницької ролі.

^{1,2} Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 197; С. 200.

Розглянувши діяльність земських установ Лівобережної, Південної та Слобідської України у галузі бібліотечного будівництва у 1864–1880-х роках, можна зробити кілька висновків. На Лівобережній Україні у цей період розвиток земських бібліотек відбувався відносно рівномірно, що пояснювалося підтримкою з боку місцевих управ. У Полтавській губернії земства поступово усвідомлювали значення шкільних бібліотек для підвищення рівня грамотності населення й почали систематично виділяти кошти на їх організацію. Серед найбільш активних у цій справі були Кременчуцьке та Хорольське повітові установи. У Чернігівській губернії бібліотечна мережа формувалася завдяки ініціативі Глухівського, Мглинського й Чернігівського земств, які забезпечували школи й читальні необхідною літературою. Бібліотеки Лівобережжя стали важливими осередками народної освіти та сприяли поширенню грамотності серед населення регіону. На Південній Україні розвиток земських бібліотек був пов'язаний із діяльністю місцевих управ і громад. У Катеринославській губернії цьому сприяла освітня робота барона М. А. Корфа та активність земств у Бахмутському, Верхньодніпровському та Олександрівському повітах. У Херсонській губернії земські установи також співпрацювали з сільськими громадами, відкривали учнівські бібліотеки-читальні у Одеському, Олександрійському та Херсонському повітах і запроваджували народні читання з використанням «чарівних ліхтарів». Таврійська губернія розвивалася повільніше, за винятком Бердянського повіту, який став прикладом успішної просвітницької діяльності земств. Інші повіти – Мелітопольський, Дніпровський та кримські – відставали через брак ресурсів, значну відстань між населеними пунктами, що гальмувало формування бібліотечної інфраструктури. Загалом, на Півдні України земські бібліотеки розвивалися нерівномірно: передові повіти створювали учнівські та учительські бібліотеки, тоді як віддалені райони залишалися з обмеженим доступом до літератури, що ускладнювало проведення просвітницької діяльності. На Слобідській Україні бібліотечна справа розвивалася від локальних ініціатив 1860-х років до створення

централізованої мережі при губернських і повітових управах наприкінці 1880-х. Провідну роль у цьому процесі відіграло Куп'янське повітове земство, яке організовувало учнівські бібліотеки при школах, встановлювало правила їх функціонування та взаємодіяло з Харківським товариством грамотності. Завдяки цій співпраці бібліотеки систематично поповнювалися навчальною та художньою літературою. У цілому, у галузі бібліотечного будівництва 1864–1880-х років земські установи Лівобережної, Південної та Слобідської України створили основу для розвитку бібліотечної мережі, сприяли підвищенню грамотності та утвердженню бібліотек як центрів культурно-просвітницької діяльності.

РОЗДІЛ II

Становлення мережі земських бібліотек на Лівобережжі та Півдні України, та Слобожанщині (1890-ті–1918 р.)

Починаючи з 1890-х років, земські установи в українських губерніях почали приділяти значну увагу не лише учнівським та учительським книгозбірням, а й новому типу закладів – народним бібліотекам-читальням, які ставали справжніми сільськими просвітницькими осередками. Бібліотеки-читальні відрізнялися від шкільних книгозбірень тим, що вони пропонували місце для читання й просвітницьких заходів, лектурні цикли, періодичні видання та популярну літературу. Саме тому земства в 1890-х роках спрямували кошти на створення таких закладів – у повітових містах і сільській місцевості, – щоб зробити культуру й освіту доступними ширшим верствам населення. Втім, розвиток бібліотек-читалень натрапив на жорсткі державні обмеження. Правила Міністерства народної освіти від 15 травня 1890 р. значно скоротили змістові межі фондів: у читальнях переважно дозволялася література релігійного та «патріотичного» характеру і, що суттєво, лише російською мовою. Радикальна зміна відбулася після подій 1905 року: Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив громадянські свободи, зокрема й свободу друку, і відкрив можливість для ширшого асортименту книг у земських бібліотеках. Унаслідок цього в читальнях народних бібліотек поступово з'явилися видання українською мовою – твори Шевченка, Котляревського, Гребінки та інших авторів, що невдовзі посилювало національно-культурний компонент бібліотечної діяльності. Упродовж 1890-х–1918 р. бібліотеки-читальні стали одним із головних напрямів діяльності земств, адже ці книгозбірні найповніше задовольняли потреби населення в доступі до книг, періодичних видань і просвітницьких заходів. Водночас земства не відмовлялися від розвитку учнівських та учительських бібліотек – навпаки, ці заклади продовжували відкриватися, вдосконалюватися та слугувати методичною та організаційною опорою для читалень. Період 1890-х–1918 р. характеризувався

активним розширенням бібліотечної мережі та підвищенням доступності літератури для широкого кола населення. Спираючись на попередній досвід у створенні шкільних книгозбірень, земські установи не лише продовжували відкривати бібліотеки при навчальних закладах, а й водночас зосереджували основні зусилля на організації сільських бібліотек-читалень, які стали важливими осередками масової просвітницької діяльності на Лівобережжі, Півдні та Слобожанщині.

З 1890-х років у Полтавській губернії земства активно включилися у розвиток позашкільної освіти, розгорнувши мережу учнівських та учительських книгозбірень і безкоштовних сільських читалень. Завдяки суттєвим фінансовим асигнуванням, кількість бібліотек різних типів різко зросла. Особливу роль у забезпеченні бібліотечних закладів літературою відігравали книжкові склади, спершу відкриті в Полтаві, а згодом – у повітових містечках, зокрема в Лохвиці (1898 р.) та Зінькові (1901 р.). Через ці склади земські бібліотеки отримували навчальні та художні видання. Так, у Константинограді книжковий склад при управі засновано ще у 1895 році, а земство подбало, щоб книги були доступні для різних верств населення. Для контролю за їх розподілом призначили компетентних осіб. Як повідомляє доповідь Константиноградської управи № 12, управа просила їх здійснювати нагляд за бібліотекою при земському книжковому складі в місті та за бібліотеками-читальнями в повіті¹. Завдяки такій організації Полтавська губернія займала друге місце в Російській імперії за кількістю книгозбірень, що підкреслює високий рівень розвитку бібліотечної справи.

Розвиток мережі учнівських бібліотек у Полтавській губернії на межі XIX – XX ст. був одним із важливих напрямів освітньої політики земств. Уже в середині 1890-х років губернське земство приділяло значну увагу питанням бібліотечного

¹ Журнали и постановления XXXXII очередного Константиноградского уездного земского собрания. 1906 г. С. 120. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4420> (дата звернення: 04.10.2025).

забезпечення шкіл. У журналі Полтавського губернського земського зібрання 31-ї чергової сесії за 1895 рік зазначалося про облаштування бібліотек і читалень при школах. Було ухвалено затвердити пропозиції управи щодо організації бібліотек та забезпечення повітів чарівними ліхтарями з картинками до них¹. Цей документ засвідчує, що ще до виділення цільових коштів губернське земство вбачало у шкільних бібліотеках і візуальних засобах навчання важливу складову народної освіти. У 1896 році губернським земством була затверджена окрема стаття асигнувань у сумі 3 000 крб., що стало першим кроком до зміцнення матеріальної бази цього напрямку роботи. Подальша практика показує: саме бюджетна підтримка губернського земства виступали стимулом для повітових управ, які, отримавши допомогу, активніше розгортали власну діяльність у цій сфері. Так, у журналі Полтавського губернського земського зібрання за 26 січня 1899 р. вказувалося, що повітовим земствам передбачалося виділити 4075 крб. на облаштування при школах бібліотек-читалень, 2000 крб. – на придбання картин для чарівних ліхтарів, а також 750 крб. – на видання народних книг². Матеріали джерел дозволяють дійти висновку, що фінансова підтримка з боку губернського земства не залишилася безрезультатною і стимулювала повітові земські установи до виділення асигнувань на організацію шкільних бібліотек. Це підтверджується, зокрема, у дослідженні Світлани Кікто, яка наводить приклади: у 1897 році Золотоніська повітова управа субсидіювала по 10 крб. кожній із 53 земських шкіл; у 1901 році Роменська управа доповідала, що книгозбірні були засновані в усіх 50 земських училищах повіту; у 1902 році Хорольське повітове земство витратило 650 крб. на облаштування 6 нових шкільних бібліотек. Загалом у 1170 школах функціонувало 1137 бібліотек³. На

¹ Журнали Полтавского губернского земского собрания XXXI очередного созыва. 1895. С. 14. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboosk.library.pl.ua/items/show/4452> (дата звернення: 05.10.2025).

² Журнали Полтавского губернского земского собрания XXXIV очередного созыва, 20–30 января 1899 г. Журнал № 8. Заседание 26 января 1899 года. С. 52. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboosk.library.pl.ua> (дата звернення: 05.10.2025).

³ Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) ... С. 88.

початку XX ст. наявність шкільної бібліотеки була обов'язковою для кожного земського училища. Однак земства не зупинялися на досягнутому і продовжували виділяти кошти на утримання учнівських бібліотек та оновлення їхніх книжкових фондів. Згідно з даними журналу Полтавського губернського земського зібрання за № 14 від 10 грудня 1903 р., допомога, що надавалася шкільним бібліотекам під час відкриття, становила до 25 крб., а на поповнення книжкових фондів – до 10 крб.¹. Спільне фінансування з боку губернської і повітових управ забезпечувало стабільну роботу книгозбірень. Важливо підкреслити, що учнівські бібліотеки відвідували не лише школярі. Доступ до книг, як і в попередні роки, мали й дорослі, які приходили сюди для читання. Саме тому земства намагалися урізноманітнити склад книжкових фондів, проте література відбиралася з урахуванням вимог урядової цензури, яка суворо обмежувала перелік дозволених видань. Незважаючи на ці труднощі, губернське земство і надалі підтримувало розширення бібліотечної мережі, надаючи повітовим установам фінансову допомогу на облаштування нових бібліотек і читалень при школах. У журналі Полтавського губернського земського зібрання за № 6 від 4 грудня 1903 р. в доповіді № 153 повідомляється, що повітовим земствам виділено 3845 крб. для організації бібліотек і читалень при школах². Події Першої світової війни негативно вплинули на бібліотечну справу: скоротилася кількість грамотного населення та знизився інтерес до читання. Як свідчать дані журналу Золотоніського повітового земського зібрання за 1915 рік, у 1914–1915 роках спостерігалось зниження читацької активності³. Попри це, документ підтверджує, що пришкільні бібліотеки перебували у задовільному стані, а в кошторис на 1916 р. було закладено навіть більші кошти на народну освіту, ніж у

^{1,2} Журнал Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. 1903. С. 70; С. 22. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4398> (дата звернення: 06.10.2025).

³ Журналы Золотоношского уездного земского собрания, 51-й очередной сессии, заседания 29–31 октября 1915 г. С. 114. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4415> (дата звернення: 05.10.2025).

попередньому році. Земства продовжували в умовах війни підтримувати шкільні бібліотеки, забезпечуючи їхнє стабільне функціонування. Діяльність учнівських книгозбірень не припинялася навіть у роки революційних подій 1917 року завдяки сприянню земських установ та на завершальному етапі їх існування у 1918 році.

Земства Полтавської губернії приділяли значну увагу розвитку учительських бібліотек, які стали важливим чинником підвищення професійного рівня педагогів і сприяли поширенню освітніх практик серед населення. Такі книгозбірні зазвичай створювалися при різних навчальних закладах та земських управах, забезпечуючи учителів необхідною фаховою літературою. Світлана Кікто підкреслює, що 1903 року пропозиція гласного Полтавського губернського земства Г. Данковського щодо відкриття учительських бібліотек у кожній школі була підтримана¹. Безпосередньо при Полтавській губернській земській управі функціонувала педагогічна бібліотека, яка мала сталий попит серед учителів. Найчастіше користувалися літературою з педагогіки, психології та фаховою періодикою. Рішенням Полтавського губернського земського зібрання 1903 року на організацію учительських бібліотек було передбачено 1300 крб., при цьому щорічні видатки на їх утримання становили 100 крб.². У разі відсутності спеціальних книгозбірень педагоги користувалися фондами звичайних шкільних бібліотек, проте згодом земства почали організовувати для них окремі заклади. Наприкінці XIX ст. земські установи почали активно субсидіювати учительські книгозбірні. Як свідчить доповідь № 36 під назвою «Про організацію при управі педагогічної бібліотеки. Проєкт каталогу книг учительської бібліотеки» (у складі «Доповідей Лохвицької повітової земської управи 35-го чергового земського зібрання 1899 року»), у повіті вже тоді здійснювалося планування та формування структури учительських бібліотек. Серед повітових книгозбірень, зокрема Гадяцької, Пирятинської,

¹ Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) ... С. 88.

² Журнал Полтавского губернского земского собрания ... 1903. С. 21. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4398> (дата звернення: 06.10.2025).

Прилуцької та Переяславської, особливої уваги заслуговує остання. Так, у Переяславському повіті 1904 року було засновано центральну учительську бібліотеку. За словами Олени Жам та її колег, рішення про її створення прийняли Переяславські повітові збори, відповідно до якого для книгозбірні було виділено окремо приміщення при Переяславській повітській земській управі та закладено кошторис 200 крб. на її потреби¹. Починаючи з 1908 року, ця сума була збільшена до 400 крб. Наприкінці XIX – на початку XX ст. земства Полтавської губернії не лише розбудовували мережу учительських бібліотек, а й забезпечували їхнє стабільне фінансування. Це сприяло підвищенню професійного рівня педагогів та, як наслідок, позитивно позначалося на розвитку народної освіти в регіоні. Водночас при повітових земських управах діяли публічні бібліотеки, розраховані на ширший загал: земських працівників, службовців, представників інтелігенції та громадськості. Як засвідчують архівні матеріали земських звітів у 1915 році публічна бібліотека функціонувала при Золотонішському земському будинку та отримувала фінансування на придбання нових і актуальних видань². Навіть під час Першої світової війни земства продовжували підтримувати її діяльність.

У 1890-х роках земські установи Полтавської губернії розпочали цілеспрямовану діяльність зі створення народних бібліотек-читалень, які стали важливою складовою системи позашкільної освіти. Завдяки підтримці земств вони поступово перетворювалися на центри культурно-просвітницького життя села, сприяючи підвищенню рівня грамотності населення. Перші бібліотеки-читальні з'явилися в середині 1890-х років у Зіньківському, Кременчуцькому, Хорольському та інших повітах. Як зазначає Олександр Сірий, Зіньківське земство у 1896 році відкрило Грунську безкоштовну народну бібліотеку, для якої волосне правління

¹ Жам О. М., Висовень О. І., Капітан А. І. Бібліотеки світських і духовних навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за мат. постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів та Переяславської повітової земської управи) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 122.

² Журнали Золотоношского уездного земского собрания ... 1915. С. 115. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/snow/4415> (дата звернення: 05.10.2025).

надало приміщення та щорічно виділяло 60 крб. на утримання, а книжковий фонд регулярно поповнювався за рахунок земства на суму 100 крб.¹. Від перших днів своєї роботи заклад здобув авторитет серед місцевого населення: школярів, учителів, освічених мешканців. Згодом аналогічні бібліотеки відкрилися в Більську, Великих Будищах, Опішні, Ступках, Пірках, Романівці та Шенгаріївці. У Кременчуцькому повіті вперше рішення про відкриття трьох народних бібліотек-читалень було ухвалене на повітових зборах у 1894 році. За даними Ірини Бутової, до 1914 року в повіті вже функціонували вісім бібліотек-читалень: у Градизьку та Мануйлівці (1895), у Крюкові та Омельнику (1898), у Галицькому (1902), у Недогарках та Солониці (1910) у Святилівці (1911), які відігравали важливу роль у просвітництві місцевого населення². У селах Хорольського повіту наприкінці XIX ст. також спостерігалось активне розгортання діяльності зі створення народних бібліотек. У 1898 р. земське зібрання ухвалило виділити на Білоцерківську бібліотеку одноразово 125 крб., а на Остапівську допомогу перенесли до 1900 року³. На підставі цих рішень можна стверджувати, що земства активно підтримували розвиток бібліотек-читалень. Якщо на повітовому рівні земські установи дбали про організацію окремих книгозбірень, то губернська влада поступово формувала цілісну систему фінансової допомоги бібліотечної справи. Згідно з документом за 1899 рік, на створення безкоштовних бібліотек-читалень у тринадцяти повітах Полтавської губернії було асигновано 1625 крб.⁴. Подібна політика підтримки тривала й на початку XX століття. Вирішальну роль у подальшому розширенні мережі народних бібліотек відігравала фінансова допомога з боку губернського земства. Як зазначалося у журналі за № 14 від 10 грудня 1903 року, Бюджетна

¹ Сірий О. До історії відкриття Грунської бібліотеки // Откуда родом. 2013. URL: <https://www.otkudarodom.ua> (дата звернення: 06.10.2025).

² Бутова І. Г. Роль земських установ ... URL: <https://okrain.net.ua> (дата звернення: 12.09.2025).

³ Журнал Хорольского уездного земского собрания 39 созыва, 12–13 октября 1898 г.: заседаний 2. С. 46. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4420> (дата звернення: 07.10.2025).

⁴ Журналы Полтавского губернского земского собрания ... 1899. С. 52–53. URL: <https://eboock.library.pl.ua> (дата звернення: 05.10.2025).

комісія постановила виділяти на відкриття народних бібліотек і читалень до 125 крб.¹. При цьому губернське земство наполягало, аби й повітові управи асигнували відповідні суми на облаштування нових книгозбірень. Поступово увага земств зміщувалася на задоволення культурних потреб найвіддаленіших сіл. У журналі Константиноградського повітового земського зібрання від 14 червня 1906 р. зафіксовано клопотання Куцансько-Нестеровського сільського сходу, Ларі-Надеждинської волості про відкриття земством у хуторі Куцансько-Нестеровському безкоштовної народної бібліотеки-читальні². Період 1890-ті–1918 р. характеризується становленням мережі бібліотек-читалень, що стали важливим елементом підвищення грамотності та культурного рівня сільського населення.

Одним із головних просвітницьких центрів губернії була Полтавська громадська бібліотека. Земства добре усвідомлювали роль книг та бібліотек у культурному й освітньому житті населення. У 1899 році губернська управа надала цій книгозбірні фінансову допомогу в розмірі 500 крб., що підтверджується записом у журналі Полтавського губернського земського зібрання від 26 січня 1899 року³. Цей факт засвідчує системну політику підтримки громадських бібліотек на початку ХХ ст., яка продовжувалася й у наступні роки, зокрема у 1903 році. Із журналу за № 14 від 10 грудня 1903 року відомо, що міські громадські бібліотеки отримували одноразову субсидію до 500 крб.⁴. Крім фінансової допомоги, Полтавське губернське земство забезпечувало бібліотеку книгами зі свого складу. Олександр Белько констатує, що протягом 1894–1895 рр. надійшло 2305 крб. у грошовій формі та 6097 книг, з яких Полтавською губернською земською управою подаровано 1632

¹ Журнал Полтавского губернского земского собрания ... 1903. С. 70. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4398> (дата звернення: 06.10.2025).

² Журналы и постановления XXXXII очередного Константиноградского уездного земского собрания ... 1906. С. 181. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4420> (дата звернення: 04.10.2025).

³ Журналы Полтавского губернского земского собрания ... 1899. С. 53. URL: <https://eboock.library.pl.ua> (дата звернення: 05.10.2025).

⁴ Журнал Полтавского губернского земского собрания ... 1903. С. 70. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4398> (дата звернення: 06.10.2025).

томи¹. На початку 1895 року у Полтаві, в будинку Дамського добродійного товариства, було відкрито читальню, діяльність якої координувала губерньська влада. Як підкреслюють Наталія Коломієць і Володимир Самородов, усвідомлюючи значення книги для просвітництва, губерньське земство надавало посильну допомогу цій справі². Завдяки фінансовій підтримці земств громадські бібліотеки могли активно виконувати свої функції й забезпечувати населення доступом до культурних та освітніх ресурсів. Попри події Першої світової війни земські установи не припиняли підтримувати бібліотечні заклади. Матеріали журналу Золотоніського повітового земського зібрання свідчать, що торгівля книгами залишалася доволі активною – видання користувалися попитом, а обсяги купівлі та продажу у 1915 році були значними³. Ці показники демонструють, що, незважаючи на зниження читацької активності в умовах війни, земства продовжували забезпечувати всі бібліотеки літературою. Земські установи Полтавщини системно працювали над розвитком позашкільної освіти, поповненням фондів бібліотек та підтримкою культурного життя громад, навіть у періоди військових і революційних потрясінь. Діяльність земств Полтавської губернії сприяла формуванню розгалуженої мережі бібліотечних закладів різних типів і стала вагомим чинником розвитку культурно-освітнього життя населення регіону. За кількістю земських бібліотек серед шести українських губерній Полтавська поступалася лише Харківській, що засвідчує високий рівень організаційної та просвітницької діяльності місцевих земських установ.

Схожі процеси розвитку бібліотечної справи відбувалися і в Чернігівській губернії, де земства активно підтримували створення учнівських, учительських та

¹ Белько О. Просвітницька та організаційна діяльність Комітету Полтавської громадської бібліотеки (1894–1903 рр.) // Бібліотека в сучасному інформаційному і соціокультурному середовищі: досягнення, виклики і вектори розвитку: матер. Всеукр. наук. конф. / упоряд. Федорова М. А., Влезько Н. В. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. С. 82.

² Коломієць Н., Самородов В. Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) і Полтавська Громадська Бібліотека // Бібліотека в сучасному інформаційному і соціокультурному середовищі: досягнення, виклики і вектори розвитку: матер. Всеукр. наук. конф. / упоряд. Федорова М. А., Влезько Н. В. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. С. 122.

³ Журнали Золотоношского уездного земского собрания ... 1915. С. 116. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/snow/4415> (дата звернення: 05.10.2025).

сільських читалень. У 1890-х роках на Чернігівщині вже діяли земські склади, які забезпечували книжковою продукцією бібліотечні заклади. Попри матеріальні збитки, земські установи не припиняли підтримку бібліотек, продовжуючи поповнювати їх літературою й активно сприяти освітній справі. Згідно з дослідженням Наталії Олійник, у 1911 році для забезпечення їхньої діяльності до кошторису заклали 3775 крб.¹. Окрім губернського, повітові земства також відкривали власні книжкові склади, зокрема у місті Городні 1904 р., на утримання яких було виділено 750 крб., а ще 225 крб. спрямовано на відкриття їх відділень при школах повіту.

У 1894 році земські збори створили спеціальний бібліотечний фонд, з якого губернська управа виділяла повітам по 5 крб. на кожну шкільну книгозбірню для придбання літератури. Починаючи із середини 1890-х років, земські установи все активніше розбудовували мережу учнівських бібліотек. У цей період повітові земства нерідко отримували кредити від губернської управи для поповнення їхніх бібліотечних фондів для позашкільного читання. Так, Глухівське земство станом на 1887 рік утримувало 8 бібліотек, витративши на їх відкриття 200 крб. та 100 крб. на літературу, а до 1899 року їхня кількість зросла до 20, і було заплановано відкрити ще 5. Борзнянське, Сосницьке та Ніжинське земства намагалися самостійно організовувати шкільні бібліотеки, виділяючи на це у 1895 році відповідно 750, 410 та 500 крб., причому Ніжинське земство щороку підтримувало подібні асигнування. Як підсумовує Наталія Олійник, у 1911 р. бібліотеки існували при 586 з 783 земських шкіл². Проте їхня мережа розвивалася нерівномірно, і в окремих повітах бібліотеки взагалі були відсутні. Так, у 1894 році в Остерському повіті при восьми школах не діяла жодна учнівська бібліотека. Земства Чернігівської губернії також підтримували розвиток народних читань, переадресовуючи на них кошти, спочатку

^{1;2} Олійник Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття ... С. 91; С. 84.

виділені на заняття для закріплення знань. За даними Наталії Олійник, у 1895 році Глухівський повіт асигнував 100 крб. на придбання «чарівного» ліхтаря, у 1898 році Сосницький повіт виділив 180 крб. на три ліхтарі, 100 крб. на навчальні посібники та ще 100 крб. лекторові, а в 1899 році Городнянське земство спрямувало 170 крб. на два ліхтарі¹. Це свідчило про прагнення земських установ не лише поповнювати бібліотеки книгами, але й впроваджувати наочні засоби навчання у народну освіту.

Земства також сприяли розвитку педагогічних бібліотек. У 1893 році при Чернігівській повітській управі була відкрита учительська бібліотека, користування якою було безкоштовним, а її утримання здійснювалося за рахунок земських коштів. Ініціатором створення цієї книгозбірні став студент медичного факультету, який на той час лікував хворих на холеру. Відмовившись від особистої винагороди, він придбав на ці кошти 139 книг, що й склали основу її бібліотечного фонду.

У селах губернії бібліотеки-читальні почали відкриватися ще у 1885 році на кошти Імператорського Вільно-економічного товариства. З 1894 року Чернігівське губернське земство активно розгортало мережу безкоштовних бібліотек-читалень, виділяючи значні кошти на формування книжкових фондів. Дослідниця Наталія Олійник зазначає, що на їх відкриття та комплектування було асигновано з бібліотечного фонду 60 тис. крб., із розрахунку по 1500 крб. щороку впродовж 1895–1898 рр., а кожному повіту було надано право щорічно використовувати по 1000 крб. на розвиток цього напрямку². У результаті було створено 247 сільських бібліотек. У 1894 році Ніжинське повітове земство ухвалило рішення про відкриття бібліотек-читалень у кількох населених пунктах повіту: Веркіївці, Володьковій Дівиці, Галиці, Дроздівці, Макіївці, Монастиріці, Талалаївці та Носівці. За словами Сергія Тимошика, для кожної бібліотеки губернське земство передало комплект книг на суму 500 крб., а також виділило 270 крб. на облаштування приміщення і

^{1,2} Олійник Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття ... С. 94; С. 87.

закупівлю меблів¹. У 1896 році Чернігівські повітові земські збори ухвалили рішення за рахунок коштів губернського земства відкрити бібліотеки-читальні у двадцяти населених пунктах, проте губернатор затвердив відкриття лише дванадцяти народних бібліотек. Через два роки ці книгозбірні з'явилися в селах Пльохів, Слабин, Довжик, Количівка, Халявин, Красне, Седнів, Юріївка, Андріївка та Смолин. Мережа бібліотек-читалень значно розширилася у 1896–1908 роках: у Новгород-Сіверському – 34 бібліотеки, Мглинському – 28, Городнянському – 27, Чернігівському – 21, Глухівському – 20, Борзнянському – 19, Сосницькому – 18. Повітові земства виділяли по 50 крб. на кожну бібліотеку. Крім цього, було відкрито ще 18 Павленківських бібліотек за заповітом відомого книговидавця, на які повітові земства також виділяли кошти. На земських зібраннях активно обговорювалося питання публікації літератури українською мовою. Інна Старовойтенко підкреслила, що у 1900 р. на основі рефератів І. Шрага та ухвали повітового Борзенського земства було сформульовано вимогу домагатися від уряду скасування заборон на український друк та допустити видання у сільські та шкільні бібліотеки на однакових умовах з російськими². Як повідомляє Олександр Рахно, Олександр Русов у листі до Іллі Шрага закликав Чернігівське земство поширювати українські твори, зокрема «Кобзаря», серед шкільних і сільських бібліотек. Лист датований 26 березня 1908 року³. Попри заборону україномовної літератури до революції 1917 року, деякі земські бібліотеки все ж отримували її завдяки ліберальним діячам, хоч і в обмеженій кількості. Земства Північного Лівобережжя досягли значних успіхів у розбудові мережі народних бібліотек. За даними Степана Сірополка, в 1915 р. у

¹ Тимошик С. Від хати-читальні до бібліотеки (120 років сільській бібліотеці у Володьковій Дівиці) // Чернігівщина. № 39 (648). 2017. URL: <https://m.gorod.cn.ua> (дата звернення: 09.10.2025).

² Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання: зб. ст. і мат. / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. 1. С. 27.

³ Рахно О. О. Русов і М. Коцюбинський: Маловідомі факти спільної громадської діяльності // Шрагівські читання: зб. ст. і мат. / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. 1. С. 70–71.

губернії налічувалося 293 народні бібліотеки, на кожну з яких припадало в середньому 597 книг¹.

12 травня 1897 року за ініціативи Ніжинського повітового земства відкрили безкоштовну народну бібліотеку-читальню, послугами якої користувалися як міські, так і сільські жителі. Любов Гусєєва зазначала, що бібліотека займала дві кімнати в будівлі земської управи, а кошти на її утримання надавалися повітовими земськими зборами². У Глухівській народній бібліотеці за користування читальним залом стягувалася плата, тоді як у Чернігівській та Борзнянській книгозбірнях послуги надавалися безкоштовно. Приватні бібліотеки переважно функціонували у повітових містечках, фінансово підтримувалися земствами, але їхніми послугами користувалася обмежена кількість населення. У 1890-х–1918 р. діяльність земств Чернігівської губернії сприяла розвитку мережі бібліотек, що стала ключовою для поширення освіти та культури серед населення Північного Лівобережжя.

З огляду на досвід Лівобережжя, варто простежити, як подібні підходи до організації бібліотек, створюваних земствами, поширювалися у південних губерніях – Катеринославській, Херсонській та Таврійській. Дослідження цього регіону доцільно розпочати з Катеринославської губернії. У 1890-х роках на Катеринославщині, завдяки діяльності земських установ, розпочався процес формування мережі учнівських, учительських і сільських бібліотек-читалень. Водночас земства надавали фінансову підтримку громадським книгозбірням, сприяючи розвитку просвітницької справи в краї. Одним із провідних центрів освітнього й культурного життя губернії був Олександрівський повіт, де особливо активну роль у поширенні бібліотечної справи відіграв земський діяч і педагог Микола Корф. За його ініціативи при народних школах відкрили зразкові бібліотеки

¹ Сірополко С.О. Історія освіти в Україні ... С. 453.

² Гусєєва Л. З глибини історії: Ніжинська центральна міська бібліотека // Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини: зб. мат. II обл. наук.-практ. конф., м. Чернігів. 9–10 жовтня. 2019 р. / Департамент культури і туризму, національностей та релігій Черніг. облдержадмін., орг. «Черніг. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.», Черніг. обл. орг. Нац. сп. краєзн. України; упоряд.: А. М. Мальована, І. Я. Каганова. Чернігів, 2020. С. 74.

з просторими залами для читачів. У Бахмутському повіті Катеринославської губернії земство також активно працювали над створенням бібліотек-читалень при школах. Сергій Татаринов і Дмитро Єфимов констатують, що згідно з доповіддю земської управи за 1899 рік у 114-му пункті «Про народні бібліотеки-читальні» йшлося про рішення відкрити бібліотеки при 14 земських школах¹. Однією з найдавніших навчальних книгозбірень у губернії була бібліотека Катеринославського Першого реального училища, заснована 1875 року. Вона мала окремі учнівський та учительський відділи, а її фонд налічував 11 934 томи. За свідченням Людмили Лучки, у 1915–1916 рр. земство асигнувало на її утримання 103 крб. 15 коп.². Учніські бібліотеки діяли також при жіночій гімназії, Олександрівському міському училищі та Катеринославському музичному училищі. Земські діячі дбали про ефективне функціонування цих книгозбірень, своєчасно вирішуючи питання їх комплектування та задоволення потреб різних груп читачів. Попри належну організацію, постачання шкільних бібліотек-читалень книгами залишалося обмеженим через цензурний контроль Міністерства народної освіти. Людмила Лучка повідомляє, що наприкінці XIX ст. навчальні заклади губернії мали у фондах 5635 назв книг із різних галузей знань, із яких 3388 належали до першої категорії та 2347 – для позакласного читання³. Центральна влада імперії, прагнучи запобігти поширенню антиурядової пропаганди, тривалий час обмежувала доступ до місцевої періодики: до 1893 року учнівським бібліотекам дозволялося закуповувати лише московські та петербурзькі видання, і тільки згодом було надано дозвіл на придбання газет і журналів.

У 1899 році в Бахмутському повіті було засновано педагогічну бібліотеку для вчителів земських шкіл, яку з 1911 року перейменували «Бібліотека службовців

¹ Татаринов С. И., Ефимов Д. В. Роль библиотек в народном просвещении Бахмутского края (XVIII–XX ст.) ... С. 19.

² Лучка Л. М. Бібліотечна справа Катеринославщини під час Першої світової війни // Проблеми політичної історії України. Вип. 9. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2014. С. 132.

³ Лучка Л. М. Земства Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX – початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. Вип. 13. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2018. С. 86.

Бахмутського повіту». Її фонд налічував близько 2 000 примірників. При Катеринославській повітській управі діяла земська бібліотека, якою користувалися вчителі, службовці та медичні працівники. За спостереженням Людмили Лучки, на її утримання в 1914 році управа виділила 868 крб. 41 коп., а наступного року книжковий фонд зріс на 74 видання; загальні витрати земств на поповнення бібліотеки поступово зростали¹.

У середині 1890-х років Катеринославські губернські збори ухвалили рішення про створення мережі сільських бібліотек-читалень. У своїй доповіді М. І. Міклашевський підкреслив, що народна читальня відіграє важливу роль у розвитку населення та зауважив, що діяльність губернської управи буде обмежуватися лише забезпеченням читалень необхідною літературою². У документі також визначалися обов'язки повітових управ і сільських громад щодо облаштування безкоштовних бібліотек-читалень. Губернське зібрання постановило, що в разі невиконання цих умов або відсутності ініціативи з боку повітових земств, у такому разі щороку відкриватиметься лише одна бібліотека замість двох запланованих. На облаштування кожної бібліотеки-читальні передбачалося 3000 крб. Згідно з відомостями, наведеними Інною Степаненко, повітове земство повинно було щорічно виділяти на утримання бібліотеки-читальні 120 крб. і ще 30 крб. на передплату періодичних видань. Сільські громади, відповідно до рішень губернських зборів, мали забезпечувати бібліотеки-читальні придатними приміщеннями³. Упродовж 1890-х років у регіоні спостерігалось динамічне зростання мережі таких книгозбірень. У 1895 році перші народні бібліотеки були відкриті в Олександрівському повіті – у Гуляйполі та Покровському. До 1896 року

¹ Лучка Л. М. Бібліотечна справа Катеринославщини під час Першої світової війни // Проблеми політичної історії України ... С. 129.

² Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского Губернского Земского Собрания с 4 по 15 декабря 1896 г. с Приложениями. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления. 1897. С. 76. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 11.10.2025).

³ Степаненко І. Бібліотеки Запоріжжя в контексті історії // Бібліотечне краєзнавство. Вип. 2. Матеріалами краєзнавчих читань: Запоріжжя, 2000. С. 2–3.

книжкові фонди бібліотек налічували близько 550 примірників. Олександрівський повіт вирізнявся активністю у розбудові бібліотечної мережі й став прикладом для інших повітів. Водночас у звітах зазначалося, що процес відкриття народних бібліотек був доволі складним, оскільки він залежав не лише від фінансування, а й від готовності сільських громад забезпечити для них приміщення. Через це, 9 грудня 1897 р. Катеринославське повітове земство відмовилося від створення бібліотек-читалень, адже відсутність підтримки з боку населення зробила реалізацію цього проєкту неможливою. Попри це губерньська управа продовжувала виділяти асигнування на їх організацію. Варто зазначити, що в Катеринославському повіті народні бібліотеки діяли в селах Лошкарівка, де обслуговувалося 649 осіб, та в Кам'янському, і всі ці заклади утримувалися коштом земства. За даними Людмили Лучки, вартість первинного книжкового фонду таких бібліотек становила близько 100 крб., а протягом 1891–1900 рр. щорічний бюджет народної бібліотеки Катеринославської губернії дорівнював 15 крб.¹ Верхньодніпровське земство намагалось залучити «Попечительство про народну тверезість» до фінансування читалень, однак отримало відмову, оскільки ці бібліотеки мали залишатися самостійними установами. Щодо Олександрівського повіту, Наталія Херсонєць зауважила, що земство вважало своїм завданням відкриття бібліотек, насамперед у тих місцевостях, де громади самі усвідомлювали їхню користь і допомагали у створенні: виділяли приміщення, наймали сторожів, купували меблі². Маріупольське земство, своєю чергою, активно долучалося до розвитку бібліотечної справи й порушувало питання про щорічне асигнування по 150 крб. на кожну читальню. У звітах наголошувалося, що вчителі народних шкіл позбавлені змоги знайомитися з новими методами навчання, а випускники початкових шкіл – займатися самоосвітою. Саме тому 1 грудня 1898 року в Маріуполі було відкрито

¹ Лучка Л. Бібліотеки Катеринославської губернії початку XX ст.: історія формування та розвиток // Вісник Львів. Серія: Книгознавство. 2008. Вип. 3. С. 184.

² Херсонєць Н. Ставлення демократичних сил Півдня України до народних бібліотек і читалень у другій половині XIX ст. // Науковий часопис ПТУ імені М. П. Драгоманова. Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 229.

бібліотеку-читальню, на облаштування якої земство вже на початку 1899 року виділило кошти. За свідченням Ольги Сараєвої, земська управа асигнувала кошти на утримання бібліотеки, розподіливши 387 крб. 28 коп. на інтер'єр, 288 крб. – на оплату праці бібліотекаря, 130 крб. 50 коп. – служителю, 43 крб. 07 коп. – на ремонт книг, 44 крб. 38 коп. – на опалення й освітлення та 29 крб. 40 коп. – на інші витрати. Загальна сума становила 535 крб. 35 коп., що забезпечувало повноцінне функціонування закладу¹. Того ж року Маріупольське повітове земство організувало благодійну виставу на користь бібліотеки, завдяки якій зібрало 123 крб. 38 коп. Спочатку книги не дозволялося видавати додому, але згодом це стало можливим за порукою або невеликою заставою. Бібліотеку відвідували вчителі, лікарі, фельдшери, законовчителі та інші представники місцевої інтелігенції. У роки революції 1905–1907 рр. губернське земство виявляло особливу обережність у ставленні до періодичних видань. Деякі з них вважалися політично небезпечними для поширення в народних бібліотеках. Попри ці обмеження, земські установи Катеринославської губернії продовжували роботу з розбудови бібліотечної мережі. Щороку повітове земство асигнувало на їх утримання 180 крб., а губернське – 250 крб. Водночас земська управа наголошувала, що народні бібліотеки-читальні повинні мати окремий вхід, тому їх відкриття при школах не завжди було можливим. Для оренди приміщень під 14 бібліотек-читалень вона виділила по 120 крб. на кожну, а також асигнувала по 1680 крб. на охорону і стільки ж – на оплату вчителів, які працювали в цих закладах. Відомо, що у 1914 році серед усіх повітів губернії найбільше коштів на утримання бібліотек-читалень виділяв Новомосковський повіт (3860 крб.), а найменше – Павлоградський (320 крб.). У роки Першої світової війни Катеринославське повітове земство відкрило шість нових бібліотек-читалень. Станом на 1 січня 1914 року у Слов'яносербському повіті діяло 35 бібліотек-читалень, перші п'ять з яких були засновані ще у 1898 році.

¹ Сараєва О. Добродійна та культурно-просвітницька діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Донецьк. 2009. Вип. 4 (95). С. 74.

Людмила Лучка повідомляє, що важливим рішенням губернського земства стало відкриття в кожному повіті народних будинків, до складу яких входили бібліотеки-читальні з окремими приміщеннями, шафами, спеціальними коштами та призначеним бібліотекарем-фахівцем¹. Незважаючи на складну воєнну ситуацію, земства не лише продовжували створювати безкоштовні бібліотеки й поповнювати їх книжковими фондами, а й організовували народні читання на фронтах і в шпиталях. Найбільшим попитом користувалися художня література та історико-географічні видання. Саме тоді відбулося підвищення заробітної плати завідувачам бібліотек із 60 до 120 крб. на рік. У період воєнних труднощів бібліотечні заклади продовжували функціонувати завдяки фінансовій та організаційній підтримці земських установ. Як свідчить Людмила Лучка, з 1916 року в читальнях Катеринославщини почали впроваджувати народні читання як нову форму позашкільної просвітницької діяльності, спрямовану на підвищення рівня грамотності сільського населення². Цю інформацію підтверджують матеріали «Журналу Надзвичайних Катеринославських губернських земських зборів» від 27 липня 1916 року, де у пропозиціях губернської управи щодо плану заходів із позашкільної освіти народне читання визначалося як важлива складова поряд із мережею бібліотек-читалень³. Унаслідок революційних подій 1917 року та впродовж 1918 року спостерігалось значне зменшення кількості відвідувачів народних бібліотек, проте земства намагалися підтримувати їхню діяльність у межах наявних можливостей.

Земства Катеринославської губернії також асигнували кошти на діяльність громадських книгозбірень. Так, у постанові губернського зібрання повідомлялося про фінансування 500 крб. на утримання Бахмутської громадської бібліотеки у 1911

^{1,2} Лучка Л. М. Бібліотечна справа земств Катеринославщини під час Першої світової війни // Проблеми політичної історії України ... С. 130; С. 129.

³ Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27-го июля 1916 года с Приложениями. Екатеринослав: Типография Губернского Земства. 1916. С. 112–113. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).

році¹. У журналі Катеринославського губернського зібрання за 48-у чергову сесію 1913 року зазначалося, що на утримання Луганської та Бахмутської громадських бібліотек було вирішено виділити по 300 крб.² Це рішення засвідчувало фінансову підтримку земством міських громадських бібліотек як важливих осередків просвітницької діяльності і відображало прагнення земських установ поширювати освіту не лише в селах, а й у містах губернії.

Важливе значення у розвитку бібліотечної мережі мало створення губернських і повітових книжкових складів, які сприяли поповненню фондів учнівських, учительських та народних бібліотек-читалень. У звітах вказувалося, що така діяльність розглядалася як важливий чинник народної освіти, здатний посилити інтерес населення до читання³. У доповідях зверталася увага на доцільність використання досвіду Олександрівського повіту, де книжковий склад уже діяв. Відповідно губернське зібрання ухвалило рішення створити подібний при Катеринославській земській управі. Згідно зі звітом Олександрівського повітового земства за 1903 рік, витрати на доставку книжкової продукції до бібліотек-читалень становили 35 крб. 50 коп., а на оплату праці завідувачів цих бібліотек – 110 крб. 91 коп. У документі також наводилися відомості про суми, на які народні бібліотеки отримували книги із земського книжкового складу. Обсяги фінансування варіювалися залежно від бібліотеки – від кількох сотень до майже тисячі крб.⁴. У 1890-х–1918 р. на Катеринославщині сформувалася мережа учнівських, повітових та сільських бібліотек-читалень, яка координувалася земськими установами та

¹ Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собрания 45-й очередной 1910 года сессии (с 5 по 20 декабря 1910 года). Екатеринослав: Тип. Губерн. Земства. 1911. С. 152. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).

² Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 48-й очередной сессии 1913 года с Приложениями. Екатеринослав: Тип. Губерн. Земства. 1914. С. 124. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).

³ Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского Губернского Земского Собрания ... 1897. С. 83. URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 11.10.2025).

⁴ Отчёт Александровской Уездной Земской Управы Уездному Земскому Собранию XXXIX очередной сессии (1904 года) за 1903 год. Александровск: Печатано в Тип. Б. Я. Штерн. соб. д. 1905. С. 9. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).

поповнювалася через губернські й повітові книжкові склади, забезпечуючи населення доступом до книг і сприяючи культурно-освітньому розвитку губернії.

Продовжуючи аналіз становлення мережі земських бібліотек у південних губерніях, варто звернути увагу на Херсонську, де ці заклади відіграли важливу роль у розвитку регіону й стали одним із найуспішніших напрямів діяльності земських установ. На початку 1890-х років майже кожна народна школа мала власну бібліотеку. Херсонське губернське земство доручило повітовим установам фінансування бібліотек. Як зазначено у документі № 298, витрати на позашкільну освіту вирішено було виключити з участі губернського земства, щоб повітові органи могли краще реагувати на місцеві потреби та забезпечувати поповнення книжкових фондів¹. Показовим у цьому контексті є досвід Олександрійського повіту, де учнівські бібліотеки, що офіційно називалися бібліотеками-читальнями, поступово перетворювалися на осередки культурно-освітнього життя місцевих мешканців. За свідченням Олександра Чорного, у 1894–1895 рр. у 47 навчальних закладах повіту було проведено 148 народних читань при чарівному ліхтарі з туманними картинками². Це демонструє активне функціонування й розширення мережі учнівських бібліотек-читалень. Як повідомляє документ № 286, подібні заходи проводилися не лише серед школярів, а й серед дорослого населення. Земства прагнули поширити цю практику й на інші повіти, що сприяло підвищенню рівня грамотності та загальної культури жителів краю³. У 1895 році за рішенням Херсонської повітової управи створили центральний книжковий склад, звідки книги та навчальні посібники продавалися школам за номінальною вартістю. Це сприяло розвитку самоосвіти сільських громад та поширенню знань не лише в галузі наук, а й у питаннях ведення господарства. Зростання потреб населення в освіті та інформації земства намагалися задовольнити, виділяючи кошти на

¹ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 366.

² Чорний О. В. Поширення знань культурно-освітніми установами Олександрійського повіту ... URL: <https://old.library.kr.ua> (дата звернення: 20.09.2025).

³ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 358.

заснування нових бібліотек. На початку XX століття мережа учнівських бібліотек значно розширилася. За даними Ольга Волос, у перші роки 1900-х в Олександрійському повіті функціонувала 81 школа з відповідною кількістю бібліотек і спостерігалася тенденція до їх подальшого збільшення¹. У наступні роки кількість шкільних бібліотек на Херсонщині продовжувала зростати. У 1914 році в шести повітах проведено 1689 народних читань; загальна кількість шкіл із бібліотеками-читальнями становила 260, а число слухачів – 165 592, у тому числі 68 060 дорослих. Ці дані свідчать про активну роль земських установ у популяризації освіти. Повітові земства були відповідальні за організацію бібліотек у своїх селах, сприяючи розвитку самостійності та ініціативності на місцях.

Крім учнівських бібліотек, у Херсонській губернії активно розвивалися учительські бібліотеки, які функціонували при земських школах і поповнювалися педагогічними журналами та літературою для підвищення кваліфікації педагогів. Згідно з документом № 315 зі збірника матеріалів земських установ Херсонської губернії за 1914 рік, ці книгозбірні разом із центральною земською бібліотекою слугували засобом самоосвіти та підвищення кваліфікації вчителів². У цей період земства приділяли значну увагу їх утриманню й фінансовому забезпеченню, виділяючи кошти на поповнення книжкових фондів.

У 1896 році Херсонське повітове земське зібрання ухвалило рішення про відкриття народних бібліотек у селах. Організація безкоштовних бібліотек-читалень здійснювалася спільно з місцевими громадами, які надавали окремі приміщення для бібліотек при сільських управліннях, а завідувачами призначали писарів. Як зазначено в документі № 288, у разі згоди на відкриття читалень на 1897 рік виділялися кошти на забезпечення кожної бібліотеки книгами по 90 крб., а щорічно з 1898 року передбачалося по 25 крб. на поповнення їхніх фондів³. На 90-

¹ Волос О. В. Виставково-просвітницько діяльність земств Степового Побужжя // Наукової праці КПУ ... С. 546.

^{2,3} Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 387; С. 360.

ті роки XIX століття припадає найбільша активність земських установ у відкритті бібліотек-читалень. Українське населення активно прагнуло до знань, і земство підтримувало цей процес, сприяючи підвищенню рівня освіченості шляхом розбудови бібліотек у різних повітах. Микола Охріменко зробив висновок, що нові бібліотеки-читальні відкрилися в Інгуло-Кам'янці, Аджамці, Верблюжці, Петровому, Протопопівці та Табурищі, і напередодні Першої світової війни в селах Олександрійського повіту діяло вже 15 бібліотек. У Єлисаветградському повіті, за його даними, у 1902 році була відкрита Новомиргородська бібліотека в Златопіллі, а у 1903 – у Вільшанську; у волостній народній бібліотеці-читальні нараховувалося 3592 книги¹. В Одеському повіті на початку XX століття функціонувало п'ять безкоштовних бібліотек-читалень. Як підкреслює Віктор Дробний, виникнення сільських бібліотек стало органічним продовженням розвитку шкільної освіти, при цьому більшість закладів розміщувалися у приміщеннях, що повністю відповідали їхньому функціональному призначенню². Через слабе фінансування у 1909 році кількість народних бібліотек в Одеському повіті дещо скоротилася, проте вже 1910 року рішенням повітового земського зібрання було відкрито ще 10 бібліотек-читалень. На початку 1910-х років повітові установи продовжували розбудовувати бібліотечну мережу. На засіданні Херсонського повітового земського зібрання 21 серпня 1910 року було затверджено статут народних бібліотек-читалень, який передбачав окремі ізольовані приміщення для бібліотек, призначення завідувачів Херсонською земською управою та виплату їм винагороди, а також безкоштовне користування книгами для населення³. У травні 1917 року, під час позачергової сесії Херсонського губернського земського зібрання, було розглянуто питання фінансування позашкільної освіти. У доповіді фінансової комісії, виголошеній Є. І.

¹ Охріменко М. Кіровоградська область. Бібліотечна справа. Публічні бібліотеки // Бібліотечна орбіта Кіровоградщини: зб. ст. Вип. 6 / Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського»; упоряд. В. А. Козлова. Кіровоград, 2014. С. 14.

² Дробний В., Забіянов Є. Формування та розвиток бібліотечної справи ... URL: <https://kraeved.od.ua> (дата звернення: 20.09.2025).

³ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 385.

Яковенком, пропонувалося асигнувати 500 тисяч крб. на потреби позашкільного навчання та культурно-просвітницької роботи¹. З огляду на характер земської діяльності, така значна сума, імовірно, передбачала фінансування насамперед, бібліотек, народних будинків, курсів для дорослих та інших освітніх осередків, що становили основу позашкільної освіти в губернії. Прийняте рішення свідчить, що навіть у революційний 1917 рік земства продовжували активно розвивати культурно-освітній напрям, зберігаючи інституційну тяглість у складний період суспільно-політичних змін. У документі № 333 Херсонської повітової земської управи від 5 жовтня 1919 року вказувалося, що попри кризу, яка охопила всі галузі земського господарства, відділ позашкільної освіти не припиняв своєї діяльності, намагаючись долати труднощі, що виникали у справі поширення освіти серед населення². На потреби позашкільної освіти у загальному кошторисі повітового земства на 1919 рік було асигновано 868 455 крб., що свідчить про значну увагу земства до підтримки освітньої та культурної роботи навіть в умовах політичної нестабільності. Окремо наголошувалося на розвитку бібліотечної мережі: в кожній волості організовувалися центральні волостні бібліотеки, а в селах – дрібні районні, загалом їх налічувалося близько п'ятдесяти. Навіть у складних умовах воєнного часу земські установи продовжували купувати художню літературу у приватних осіб, демонструючи активну культурно-просвітницьку позицію.

Продовжуючи аналіз становлення мережі земських бібліотек у південних губерніях, звернемося до Таврійської. У цьому регіоні провідну роль у створенні народних бібліотек відігравала земська управа Бердянського повіту, де заснування учнівських книгозбірень тісно пов'язували з організацією народної освіти. Кожного року земство виділяло кошти як на відкриття нових шкіл, так і на облаштування пришкільних бібліотек. Станом на 1894 рік у повіті вже діяло 114 учнівських бібліотек, де проводилися народні читання з використанням туманних картинок. На

^{1,2} Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 393; С. 405.

повітових зібраннях підкреслювали, що організація бібліотек та читань була справжнім скарбом для буденного та непростого селянського життя. Так, 27 вересня 1897 року на черговому зібранні Бердянського повітового земства підкреслювалося, що при всіх 123-х школах уже було облаштовано учнівські бібліотеки з читальнями, а планувалося відкрити ще 25 нових. Ірина Шумилова наголошує, що аналіз звіту Бердянської земської управи за 1896–1897 навчальний рік показав, що при цих 123 народних школах бібліотеки отримували кошти по 50 крб. кожна¹. Особливим попитом серед населення користувалася художня література, а також історико-географічні та богословські видання. Бердянське земство докладало значних зусиль до розвитку позашкільної освіти, спрямованої на підвищення культурного та освітнього рівня населення. Кількість учнівських бібліотек-читалень невпинно зростала до 1910 року. За спостереженням Галини Гусак, у 1910 році бібліотек стало 196, після чого їхня кількість стабілізувалася². У Таврійській губернії друге місце за розвитком бібліотечної мережі посідав Дніпровський повіт, де станом на 1904 рік, як свідчить документ № 299, функціонували 71 шкільна бібліотека, 7 книжкових складів та пересувна бібліотека зі своїм книжковим фондом. Книгами цих установ скористалися 5704 особи, взявши загалом 22 077 видань, що в середньому становило по чотири на одного читача³. З кожним роком кількість бібліотек продовжувала збільшуватися: у 1911–1912 навчальному році 81 шкільна бібліотека видала 40 896 книг 15 573 читачам. При управлінні також функціонував книжковий склад, який забезпечував земські школи підручниками, навчальними посібниками та письмовими приладдями⁴. У Мелітопольському повіті фінансування позашкільної освіти, за даними деяких дослідників, було майже вдвічі меншим, ніж у Бердянському. Ольга Даниліна стверджує, що стан шкільних

¹ Шумилова І. Земські школи Північного Приазов'я // Історико-педагогічний альманах. 2005. Вип. 1. С. 120.

² Гусак Г. К истории уездных библиотек ... С. 20.

³ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 371.

⁴ Постановление Днепровского уездного земского собрания XLVII сессии очередного созыва 7-го октября и чрезвычайного 15-го декабря 1912 г. Алешки: Типо-Литограф. Л. Г. Шпиро. 1913. С. 538. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 15.10.2025).

бібліотек у цьому повіті залишався вкрай незадовільним: вони вважалися одними з найбідніших, а більш-менш упорядковані бібліотеки існували лише при училищах Міністерства народної освіти; чимало шкіл узагалі не мали власних учнівських бібліотек¹. Хоча Мелітополь був портовим і торговим містом із жвавим економічним життям, рівень освіченості серед місцевого населення залишався досить низьким, що зумовлювалося слабким розвитком як шкільної, так і бібліотечної мережі на місцях.

До 1895 року в Бердянському повіті, крім учнівських бібліотек-читалень, не існувало безкоштовних народних бібліотек з окремими приміщеннями. Для службовців і вчителів діяла земська бібліотека при управі, відкрита ще у 1877 році. У 1896 році Попівська та Ново-Олександрівська громади звернулися до повітового земства з проханням виділити кошти на відкриття громадських безкоштовних бібліотек-читалень. Галина Гусак повідомляє, що земство постановило протягом п'яти років асигнувати по 25 крб. на облаштування цих бібліотек². У 1898 році в селі Романівка було відкрито народну бібліотеку, на яку повітове земство виділило 75 крб. терміном на три роки. На 1909–1910 рр. у Бердянському повіті функціонувало 154 земські бібліотеки різних типів, які утримувалися за рахунок місцевої управи. Серед повітових установ, що активно поширювали читання та забезпечували доступ до книг, особливо вирізнялася Дніпровська. 25 серпня 1901 року на засіданні голів повітових управ Таврійської губернії обговорювалося впровадження пересувних бібліотек. Одна із таких бібліотек у Дніпровському повіті почала функціонувати 26 жовтня 1903 року, обслуговуючи віддалені села та хутори за заздалегідь визначеним маршрутом. Як вказувалося у джерелі, її метою було надати населенню можливість користуватися доброю, розумово й морально здоровою літературою за невелику плату: одному читачеві видавали від двох до

¹ Данилина О. Развитие библиотек Мелитопольского района: 1885–1935 гг. ... С. 26–27.

² Гусак Г. К истории уездных библиотек ... С. 21.

шести видань під грошову заставу¹. Бібліотека мала також склад для продажу книг і картин. Пересувна бібліотека зазвичай розміщувалася у школах, а учні повідомляли мешканців про її приїзд. Дніпровське земство для саморозвитку громад відкрили народні бібліотеки при школах у Британах, Брилівці, Голо-Пристані, Ново-Софіївці, Кларівці та інших. За даними джерела, у селі Британах бібліотека-читальня мала фонд у 821 том на суму 356 крб. 84 коп., а на її утримання у 1911 році витрачено 274 крб. 20 коп.². У народних бібліотеках Дніпровського повіту проводили читання книг релігійного та науково-популярного змісту, серед яких – «Життя Божої Матері», «Марія Єгипетська», «Земля» та інші. У Мелітопольському повіті сільські бібліотеки-читальні практично були відсутні. За спостереженням Ольги Даниліної, перші сільські бібліотеки з'явилися у 1897–1898 роках. У волостях, що нині входять до складу Мелітопольського району, вони діяли в 11 із 22 населених пунктів, а до 1914–1915 роках їхня кількість зросла лише на дві³. Переважно це були читальні, організовані за ініціативою земських управ. Незважаючи на їхнє освітнє значення, кількість таких установ залишалася незначною, що негативно позначилося на рівні грамотності населення: доступ до книг був обмежений, а поширення знань – повільним. Народні читання проводилися лише епізодично, тому вони не могли забезпечити системного культурно-просвітницького впливу на сільське середовище. Розширення мережі земських бібліотек у Євпаторійському, Перекопському, Ялтинському, Сімферопольському та Феодосійському повітах уповільнювалося через дефіцит фінансування, оскільки земства недостатньо асигнували коштів на відкриття початкових шкіл та облаштування при них учнівських бібліотек.

Вагому роль у культурно-освітньому житті Таврійської губернії відігравали також громадські бібліотеки-читальні, які діяли за підтримки місцевих земських

¹ Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920 ... С. 368.

² Постановление Днепровского уездного земского собрания ... 1913. С. 539. URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 15.10.2025).

³ Данилина О. Развитие библиотек Мелитопольского района: 1885–1935 гг. ... С. 26.

управ. До 1915 року вони регулярно отримували грошові дотації з повітових бюджетів, що сприяло їхньому функціонуванню та поповненню книжкових фондів. Показовим прикладом є діяльність Алешківської міської бібліотеки-читальні, питання фінансування якої неодноразово розглядалося на засіданнях Дніпровського повітового земства. У постанові земського зібрання за 1915 рік ішлося про надання одноразової допомоги в розмірі 100 крб. для забезпечення функціонування закладу. Водночас підкреслювалося, що з 1902 року ця установа щорічно отримувала по 150 крб., однак, за висновком бюджетної комісії, пропозицію вирішено відхилити¹. Ймовірно, така відмова була зумовлена складним економічним становищем у роки Першої світової війни, коли земства змушені були скорочувати витрати навіть на культурно-просвітницькі потреби. Фінансова нестабільність воєнного періоду негативно позначилася на бібліотечній справі, однак земські установи й надалі продовжували опікуватися розвитком бібліотек та збереженням просвітницьких ініціатив.

Проаналізувавши формування мережі земських бібліотек у південних губерніях у 1890-х–1918 р., переходимо до розгляду бібліотечної діяльності земств на Слобожанщині. У другій половині 1890-х років земські установи Харківської губернії почали активніше підтримувати не лише початкову, а й позашкільну освіту. Одним із ключових напрямів цієї діяльності стало створення бібліотек при народних училищах. Після завершення навчання більшість учнів втрачали доступ до книг, тому бібліотеки відігравали важливу роль у збереженні набутих знань і запобіганні поверненню до малограмотності. За свідченням Наталії Проць, на утримання учнівських книгозбірень та поповнення їхніх фондів земства щороку асигнували від 300 до 1 000 крб.² Особливу роль у розбудові мережі земських

¹ Постановления Днепровского уездного земского собрания 50-й сессии 1915 г. Алешки: Типо-Литогр. Л. Г. Шпиро. 1916. С. 378. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 16.10.2025).

² Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 198.

бібліотек на Слобідській Україні відіграло Харківське Товариство Грамотності. На засіданні губернського земства 4 грудня 1897 року розглядалося питання про надання субсидій цьому товариству на видання книг для народних читань. У протоколі підкреслювалося, що зібрання має одночасно вирішити проблему щодо фінансування створення сільських бібліотек, народних читалень і забезпечення їх літературою. У ході обговорення гласний Хрущов підкреслив, що саме ХТГ взяло на себе провідну роль у популяризації доступного читання серед сільського населення – зокрема, через видання книг для народу, організацію читань із т. зв. «туманними картинами» та, що найголовніше, розгортання мережі народних бібліотек-читалень¹. Оскільки комітет товариства був обмежений у коштах, Хрущов закликав земства надати фінансову підтримку, наголошуючи, що саме ця організація має достатній досвід у реалізації освітніх ініціатив. Починаючи з середини 1890-х років, земські установи почали систематично виділяти кошти ХТГ на відкриття бібліотек-читалень, які здебільшого розміщувалися при сільських школах. Щоб знизити витрати на будівництво окремих приміщень, земства намагалися адаптувати вже наявні шкільні будівлі для бібліотечних потреб. Це давало змогу учням зберігати зв'язок із книгою навіть після завершення навчання. 6 грудня 1897 року губернське земство ухвалило рішення асигнувати значні суми на розвиток просвітництва: 800 крб. – на видання народних книг; 10 200 крб. – на облаштування бібліотек; 2 000 – на збільшення обігового капіталу; 1100 – на організацію народних читань. Також було висловлено подяку Товариству Грамотності і вирішено клопотати перед урядом про спрощення правил щодо проведення народних читань². Під час обговорення на засіданні Харківського губернського земського зібрання 12 грудня 1897 року питання про відкриття нових шкіл та виділення коштів на них, гласний Телятников звернув увагу на необхідність

^{1,2} Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. вкл. с прил. к ним и экстренного 15 июня 1897 г. Харьков: Тип. и литогр. М. Ф. Зильберберга. 1898. С. 65; С. 66. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/1472/> (дата звернення: 20.10.2025).

розвитку бібліотечної мережі. Він зауважив, що самих шкіл недостатньо для підтримки стабільного рівня грамотності серед населення, оскільки, за його переконанням, дев'ять десятих забувають грамоту, і тому без бібліотек і читалень повноцінна система освіти неможлива¹. Цей висновок відображав не лише особисту думку Телятникова, а й загальні тенденції розвитку регіону, що виявилися у помітному зростанні кількості учнівських бібліотек на початку XX століття. За даними Сергія Жукова, станом на 1902 рік у 233 народних училищах Харківської губернії вже функціонували шкільні бібліотеки. Найбільше таких бібліотек було у Вовчанському (30), Зміївському (45) та Куп'янському (48) повітах, найменше – у Лебединському (13) та Валківському (5)². Успіхи у розвитку шкільних бібліотек стали можливими завдяки поєднанню земської підтримки та ініціативи громади. У Валківському повіті, наприклад, кількість бібліотек зросла з трьох у 1892 році до 29 у 1910-му. Книжкові фонди часто формувалися за кошти селян та за підтримки земств. У 1913 році в повіті було відкрито нові бібліотеки при школах у Новій Водолазі, Високопіллі, Старому Мерчику та Новій Комишеватій. За перший рік роботи бібліотеки надали послуги 61 користувачу і здійснили 376 книговидач. У Сумському повіті на кінець 1906 року діяло 76 шкільних бібліотек із фондами понад 100 книг кожна, хоча фінансування на поповнення літератури було вкрай обмеженим.

Вагомим напрямом діяльності земств була підтримка професійного розвитку вчителів шляхом створення спеціалізованих бібліотек. Як зазначає Наталія Проць, на початку 1910-х років у майже половині шкіл Харківської губернії вже функціонували вчительські бібліотеки, що налічували в середньому близько 60 книг, а їх утримання фінансувалося земствами³. Значущість цього напрямку

¹ Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания ... 1898. С. 188. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/1472> (дата звернення: 20.10.2025).

² Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX–початку XX ст. ... С. 290–291.

³ Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 199.

підкреслює й Сергій Жуков, який наголошує на ролі таких бібліотек у підвищенні педагогічної майстерності. Зокрема, у 1913 році Валківське земство відкрило чотири пересувні учительські бібліотеки, фонди яких включали літературу з педагогіки та психології. Протягом першого року вони надали послуги понад 60 користувачам і здійснили понад 370 книговидач¹.

Одночасно з розвитком шкільних бібліотек у Харківській губернії на початку XX століття формувалася ширша мережа закладів позашкільного читання. Згідно з оцінкою Наталії Проць, станом на 1903 рік у Харківській губернії діяло 325 учнівських бібліотек, 256 народних книгозбірень та 61 бібліотека-читальня². Це свідчить про активне розширення сільських бібліотек-читалень, які діяли як при навчальних закладах, так і окремо від них. Частина з них була заснована ще наприкінці XIX століття. Зокрема, у 1896 році губернське земство виділило Харківському Товариству грамотності 50 тис. крб. на створення безкоштовних бібліотек-читалень у Новій Водолазі Валківського повіту та в місті Валки.

У 1905 році, враховуючи важливість організації бібліотечної справи, губернське земство вирішило запровадити посаду завідувача позашкільної освіти при управі, що свідчило про зростання уваги до культури читання. Цю посаду матеріально утримувало губернське земство, яке звернуло увагу на те, що значна частина бібліотек перебуває у незадовільному стані та потребує організаційного контролю. У тому ж році губернське зібрання постановило надавати грошову допомогу лише тим повітовим земствам, які створюватимуть бібліотеки як окремі інституції, а не при школах. Упродовж 1906–1908 рр. гласні Богодухівського, Валківського та Куп'янського повітів неодноразово зверталися до губернської управи з проханням облаштовувати бібліотеки у спеціально відведених приміщеннях. У 1909 році губернська управа навіть асигнувала 300 тис. крб. на

¹ Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. ... С. 291.

² Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 204.

будівництво шкіл з окремими бібліотечними кімнатами. Проте на практиці ця вимога часто залишалася лише формальною. Як повідомляє Наталія Проць, станом на 1912 рік лише 35 % народних бібліотек мали власні приміщення, тоді як переважна більшість – 87,8 % – і надалі функціонували в окремих кімнатах при школах¹. Це пояснювалося, насамперед, зручністю використання вже наявної інфраструктури. До 1906 року земства регулярно виділяли кошти Харківському Товариству грамотності для створення сільських бібліотек. За спостереженнями Анжели Волинець і Лінії Одинокі, така співпраця виявилася результативною – на початок 1907 року у губернії налічувалося 427 сільських бібліотек. Проте вже у 1909 році, через фінансову кризу, комітет припинив свою діяльність². З кінця 1906 року 403 бібліотеки перейшли під управління губернського земства.

У 1908–1910 роках було розроблено план розвитку бібліотечної мережі, завдяки якому повітові земські установи стали виділяти більші кошти на створення нових бібліотек. Це дозволило покращити книжкові фонди та умови їхнього функціонування. Сергій Жуков зазначає, що протягом 1910-х рр. поряд зі зростанням кількості шкільних бібліотек відбувався процес їх трансформації в народні³. Такі зміни значно покращили матеріально-технічну базу бібліотек і сприяли їхній активній діяльності. За даними Наталії Проць, у 1911 році 626 бібліотек отримали 38 400 крб., з яких 23 534 крб. 99 коп. пішли на закупівлю літератури. У 1912 р. на книги для 689 бібліотек було спрямовано 34 450 крб., у 1913 р. – 39 350 крб. для 787 бібліотек, а в 1915 р. – 45 650 крб.⁴. Завдяки цьому мережа бібліотек не лише зросла кількісно, а й охопила найвіддаленіші села губернії. Збільшення фінансування сприяло розширенню бібліотечних фондів: від

¹ Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 203.

² Волинець А., Одинока Л. Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності // Бібліотечний вісник. Серія: З історії бібліотечної справи. 1998. Вип. 3. С. 37.

³ Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. ... С. 291.

⁴ Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник НТУ «ХПІ» ... С. 202.

елементарних навчальних книг до спеціалізованої літератури. Станом на 1915 рік у Харківській губернії функціонувало 871 земська бібліотека. Перша світова війна завдала значного удару по бібліотечній системі, але навіть в умовах фінансової кризи бібліотеки не припинили свою діяльність, активно займаючись просвітницькою роботою серед солдатів. Архівний документ Лебединської повітової земської управи є наочним свідченням результатів багаторічної діяльності земств щодо розвитку бібліотечної мережі на Слобідській Україні. Якщо у 1902 році в повіті бібліотеки діяли лише при трьох народних училищах, то вже у 1917 році їх налічувалося 81 при 117 школах¹. З утвердженням радянської влади земства припинили свою діяльність, а книгозбірні стали об'єктом ідеологічного контролю, що вплинуло на їхню роль і функціонування. Період 1890-х–1918 р. позначався становленням мережі земських бібліотек, а співпраця земств із Харківським Товариством Грамотності стала ключовим фактором у розширенні доступу до освіти та просвітництва на Слобожанщині.

Отже, розглянувши становлення мережі земських бібліотек на Лівобережній, Південній та Слобідській Україні у 1890-х–1918 р., можна зробити кілька узагальнюючих висновків. На Лівобережній Україні провідну роль у розвитку бібліотечної справи відігравала Полтавська губернія, де як губернське, так і повітові земства активно дбали про створення та утримання учнівських, учительських і сільських бібліотек-читалень. Губернська управа асигнувала значні кошти на організацію кожної бібліотеки й вимагала від повітових установ надання аналогічних сум, тим самим заохочуючи їх до заснування нових книгозбірень. Чималі кошти спрямовувалися також на поповнення фондів громадських бібліотек. Серед повітів, де діяльність земств була особливо помітною, слід відзначити Зіньківський, Золотоніський, Кременчуцький, Переяславський та Хорольський. У

¹ Лебединская уездная земская управа г. Лебедин Лебединского уезда Харьковской губернии // Государственный архив Сумской области. Ф. 251. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 43. URL: <https://st.simplede-sign.ltd/2AFfEZ> (дата звернення: 20.10.2025).

Чернігівській губернії ініціатива створення бібліотек виходила саме від місцевих управ, у складі яких переважали ліберально налаштовані представники. Завдяки їхній підтримці формувалася розгалужена мережа учнівських, учительських і народних книгозбірень, що стали важливими осередками освіти й культури на селі. Активну участь у цьому процесі відгравали Борзнянський, Глухівський, Мглинський, Ніжинський, Сосницький та Чернігівський повіти, що демонстрували одні з найвищих показників у розбудові бібліотечної мережі регіону. На Південній Україні земські установи Катеринославської та Херсонської губерній також досягли помітних успіхів у розвитку бібліотечної справи, тоді як у Таврійській цей процес мав неоднакові темпи. На Катеринославщині губернське земство надавало початкові кошти на відкриття бібліотек і переважно дбало про поповнення книжкових фондів, тоді як повітові та сільські громади забезпечували належні умови для їх функціонування. Найактивніше діяли управи Бахмутського, Катеринославського, Новомосковського та Олександрівського повітів. Подібна співпраця між земськими установами та громадами спостерігалася і в Херсонській губернії, де особливо вирізнялися Одеське, Олександрійське та Херсонське земства. Натомість у Таврійській губернії розвиток бібліотечної справи відбувався вибірково: активніше – у Бердянському та Дніпровському повітах, де навіть у віддалених селах діяли пересувні бібліотеки, тоді як у кримських через нестачу коштів бібліотечна справа майже не розвивалася. На Слобідській Україні важливу роль у становленні бібліотечної мережі відіграло співробітництво земських установ із Харківським Товариством Грамотності, яке мало значний досвід у видавничій і просвітницькій діяльності. Земства фінансово підтримували видання книг і створення бібліотек-читалень, більшість із яких розміщувалася при школах, тоді як менша частина функціонувала окремо від навчальних закладів. Найактивнішими були управи Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського та Куп'янського повітів, які сприяли відкриттю нових бібліотек і поповнення їх фондів. Після припинення діяльності Товариства організацію бібліотечної справи

повністю перебрали на себе земські установи, завдяки чому Харківська губернія сформувала розгалужену мережу бібліотек, яка за кількістю закладів посідала перше місце серед шести українських губерній.

РОЗДІЛ III

Розбудова земствами бібліотечної справи на Правобережній Україні (1904–1918 рр.)

Правобережна Україна, що охоплювала Київську, Подільську та Волинську губернії, довго залишалася без земських установ. Їхнє офіційне запровадження відбулося лише у 1911 році. Порівняно з Лівобережною, Південною та Слобідською Україною, де земства діяли набагато раніше, це відтермінування було зумовлене політичними причинами: російський уряд побоювався наслідків повстання 1863–1864 років та впливу польської шляхти, яка на той час складала значну частину місцевої еліти. Проте ще до їх офіційного запровадження у регіоні робилися перші кроки в організації навчальної та просвітницької роботи. У квітні 1903 року були створені комітети у справах земського господарства, які опікувалися початковим навчанням і позашкільною діяльністю. На думку Олени Огієнко, ці комітети, спираючись на щорічні кошториси, змогли переорієнтувати земські видатки на задоволення соціальних потреб населення, передусім на освітні потреби¹. Це засвідчувало їхнє прагнення частково компенсувати брак спеціалізованих установ і підтримувати народне навчання попри обмежені фінансові ресурси. Саме в цих умовах особливого значення набували земські бібліотеки, які виступали одним із ключових інструментів поширення освіти серед населення. Важливою складовою просвітницької діяльності комітетів у справах земського господарства стала співпраця з представниками Ф. Ф. Павленкова. На основі рекомендацій відомого книговидавця та його помічника В. І. Яковенка земства визначали поселення, де найбільше відчувалася потреба у бібліотеках, і брали на себе турботу про їх фінансування та облаштування. Як підкреслює Віктор Соколов, дрібні народні бібліотеки, що створювалися різними організаціями, не мали змоги координувати

¹ Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. С. 119.

свою діяльність через різні підходи засновників до справи позашкільної освіти. Саме тому розпорядники заповіту Ф. Павленкова прагнули спиратися на земські структури, які, попри обмежені ресурси, мали єдину організаційну систему, звітність і певну узгодженість культурно-просвітницької роботи між бібліотеками¹. Починаючи з 1907 року, губернські комітети зосередили зусилля на створенні власних початкових шкіл, облаштуванні учнівських бібліотек і відкритті сільських читалень. До 1910 року земські бібліотеки на Правобережжі вже налічували сотні книгозбірень: найбільше – у Волинській, значно менше – у Київській та Подільській губерніях. Для формування мережі закладів позашкільної освіти земствам Правобережної України довелося протягом кількох років наздоганяти інші українські губернії, де освітні і культурні установи функціонували значно раніше. З моменту офіційного запровадження земських установ вони активно включилися у процес відкриття народних бібліотек, спрямованого на підвищення рівня грамотності населення.

У цьому розділі розпочнемо огляд розвитку бібліотечної справи на Правобережній Україні у період 1904–1918 рр., коли провідну роль у створенні та підтримці бібліотек відігравали земства. Зважаючи на вагоме значення Київської губернії як центральної частини регіону, дослідження доцільно розпочати саме з неї, простеживши особливості становлення та діяльності пришкільних книгозбірень і безкоштовних сільських бібліотек-читалень, їхній склад, а також умови функціонування. На початку XX століття на Київщині діяли народні бібліотеки, створені різними організаціями, зокрема «Комітетом піклування про народну тверезість», «Київським товариством грамотності», місцевими громадами, а пізніше й губернським комітетом у справах земського господарства. Значна частина бібліотечних закладів, відкритих земським комітетом, працювала при початкових школах, формально виконуючи роль учнівських бібліотек, але водночас

¹ Соколов В. Павленківські бібліотеки в Україні на початку XX ст.: генеза та особливості // Бібліотечний вісник. 2017. Вип. 2 (238). С. 32.

залишалися доступними для широкого загалу, поєднуючи підтримку навчального процесу з поширенням освіти серед дорослих. Наталія Шарошкіна відзначає, що за результатами аналізу статистичних звітів земських народних бібліотек їхні фонди поділялися на сім розділів: духовно-моральний; історії та географії; географії та етнографії; сільськогосподарських промислів та ремісництва; природознавства та медицини; белетристики тощо¹. Ця структура видань відображала освітні пріоритети того часу та водночас накладала певні обмеження на доступність знань для широкого кола населення. Навіть за планів відкриття пришкільних бібліотек-читалень нестача приміщень та ресурсів суттєво обмежувала їхню організацію. Степан Сірополко зазначав, що у 1910 році через брак місць у школах Київської округи було відмовлено у прийомі 101 055 дітей². Оскільки бібліотеки часто створювали при школах, ця проблема безпосередньо впливала на відкриття нових закладів. Крім того, висока густота населення потребувала значних ресурсів для розвитку інфраструктури, що також уповільнювало поширення бібліотечної мережі. Проте, на думку багатьох дослідників, головним чинником відставання Київської губернії від інших українських губерній за кількістю народних бібліотек було пізнє запровадження земств у цьому регіоні. Лише з 1904 року їхні функції частково почав виконувати губернський комітет у справах земського господарства, який мав обмежені повноваження та ресурси, що стримувало розвиток бібліотечної справи. У 1907 році ним було організовано постійні класи для дорослих у 50 пунктах при початкових училищах різних відомств, і до кінця 1911 року їх кількість зросла до 72. Олена Огієнко повідомляє, що того ж року при школах було відкрито перші 45 бібліотек-читалень, а до кінця 1911 року їхня кількість зросла до 166 пунктів³. У 1907 році Київський губернський комітет у справах земського

¹ Шарошкіна Н. Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття) // Scientific Journal «Science Rise: Pedagogical Education». 2017. Вип. 4 (12). С. 44.

² Сірополко С. О. Історія освіти в Україні ... С. 459.

³ Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.) ... С. 147.

господарства виділив кошти на утримання та облаштування початкових училищ регіону, а також на створення при них учнівських бібліотек, загальна сума становила 86 440 крб. Найбільша частина фінансування була спрямована Київському повіту для розширення Вишгородської початкової школи та відкриття позашкільних закладів при Вишгородському, Зверинецькому та Жуковецькому двокласних училищах. Алла Плотнікова зазначає, що земство виділило 480 крб. на народні бібліотеки-читальні (по 160 на кожний пункт), 1200 крб. – на уроки для дорослих (по 300 на пункт) та 500 крб. – на народні читання (по 250 на пункт), що в сумі склало 2180 крб.¹ У 1911 році Вишгородська шкільна бібліотека мала 816 книг для учнів та 158 – для вчителів, причому послугами бібліотеки користувалося також доросле населення. Після офіційного запровадження земств на Правобережній Україні саме ці установи взяли на себе відповідальність за створення нових учнівських бібліотек і підтримку вже існуючих. Станом на 1 січня 1912 року в Уманському повіті функціонувало 13 народних безкоштовних бібліотек, переданих Київським губернським комітетом. З них 8 бібліотек діяли при земських початкових училищах, а 5 – при міністерських закладах. Того ж року десять із цих учнівських бібліотек уже обслуговували читачів, а книжковий фонд кожної налічував близько 162 примірників. За даними джерела, утримання одного закладу в середньому коштувало 124 крб. 14 коп., тоді як розрахунок на всі книгозбірні повіту, включно з тими, де бібліотек не було, знижував суму до 62 крб. 62 коп.² Бібліотечні осередки обслуговували не лише учнів тих шкіл, при яких вони розміщувалися, а й жителів сусідніх сіл у радіусі 10–15 верств. У звітах зазначено 20 таких населених пунктів. Важливу роль у розвитку шкільних бібліотек на Черкащині відгравала Київська губернська управа, зокрема через фінансову підтримку просвітницьких закладів. Як відзначає Клавдія Бугаєнко, у 1910 році

¹ Плотнікова А. Вишгородський історико-культурний заповідник // Facebook. 2017. URL: www.facebook.com (дата звернення: 12.11.2025).

² Отчёт Уманской Уездной Земской Управы по школьному и внешкольному образованию за 1912 год. 1913. С. 11. Електронна бібліотека «Історична спадщина України». URL: <https://omeka.libu.kyiv.ua> (дата звернення: 12.11.2025).

бібліотеку було засновано при Мошурівському, а в 1912 році – при Шаулиському земських училищах¹. Земства забезпечували учнівські книгозбірні необхідною літературою та сприяли формуванню читацької культури серед учнів і дорослого населення. Завдяки цим зусиллям за перші три роки у Київській губернії відсоток писемного населення значно збільшився. Напередодні Першої світової війни фінансування позашкільної освіти з боку земських установ постійно зростало, а мережа шкільних бібліотек при початкових училищах активно розширювалася. Із початком Української національно-демократичної революції 1917 року під впливом Центральної Ради земства посилили свою діяльність у сфері народної та позашкільної освіти. Олена Дудник підкреслює, що, виділяючи кошти на утримання бібліотечних закладів, повітова рада наголошувала на необхідності, щоб у кожній учнівській бібліотеці Уманського повіту був примірник «Кобзаря» Тараса Шевченка². Такий підхід свідчить, що навіть у роки революційних потрясінь земства дбали про розвиток народної просвіти й належне функціонування бібліотек – від фінансування до оновлення їхніх книжкових фондів.

Київський губернський комітет у справах земського господарства активно сприяв розвитку позашкільної освіти шляхом організації мережі народних бібліотек у селах повітів. Оскільки ця діяльність не фінансувалася з державного бюджету, її успіх значною мірою залежав від ініціативи та активності комітету. У 1905 році в Черкаському повіті з'явилися перші бібліотеки-читальні, зокрема в селі Тернівка, де у 1906 році жителям видали 300 українських книг. Поступово, після запровадження земських установ на Київщині, кількість бібліотек у Черкаському повіті зростала. Так, за даними Василя Мельниченка, у 1910 році мережа народних бібліотек налічувала 10 закладів з фондом 6208 примірників, а протягом 1911 року

¹ Бугаєнко К. Черкаська область. Бібліотечна справа. 2021. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article> (дата звернення: 12.11.2025).

² Дудник О. В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918–1920 рр.): монографія. Умань: СПД Сочінський, 2008. С. 145.

було відкрито ще 6 бібліотек із 2026 книгами¹. Земські бібліотеки обслуговували не лише населення сіл, у яких вони знаходилися, а й мешканців навколишніх територій. Серед відвідувачів цих закладів були учні, вчителі, службовці та селяни. На 1911 рік найбільша кількість земських бібліотек у Київській губернії була відкрита у Звенигородському (18), Канівському (13), Черкаському (15), Чигиринському (13), Чорнобаївському (22) та Уманському (13) повітах. Кожна бібліотека мала книжковий фонд понад 600 примірників. Клавдія Бугаєнко зазначає, що у 1912 році для Черкаського повіту державне казначейство виділило по 200 крб. на відкриття нових книгозбірень, по 90 крб. – на утримання існуючих закладів та по 75 крб. – на народні читальні². У Київському повіті народна бібліотека у Деміївці відкрилася на початку 1909 року, а з 1911 року перебувала під опікою повітової земської управи. Її книжковий фонд становив 541 примірник. Як повідомляє Михайло Кальницький, серед видань налічувалося 204 томи белетристики, 62 видання духовно-морального характеру, 55 книг з географії та етнографії, 83 – історичних і біографічних, 81 – з природознавства та медицини, 49 – з сільськогосподарського виробництва та ремесел, також 59 томів українською мовою³. Канівська повітова управа виявляла помітний інтерес до створення народних бібліотек, особливо після 1911 року. Упродовж трьох років, що передували Першій світовій війні, земські установи активно підтримували відкриття та розвиток цих закладів. За словами Інни Вановської та Євгена Хана, у 1913 році часопис «Світло» повідомляв, що Канівське повітове земство виділило на утримання безкоштовних бібліотек для селян 2422 карбованці⁴. Попри фінансові труднощі, зумовлені воєнними подіями, Київська губернська управа продовжувала

¹ Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч.-метод. посіб. Черкаси: Вертикаль, Видавець Кандич С. Г., 2023. С. 181.

² Бугаєнко К. Черкаська область ... URL: <https://ube.nlu.org.ua/article> (дата звернення: 12.11.2025).

³ Кальницький М. Бібліотека «Деміївка» ЦБС Голосіївського району м. Києва. URL: <http://bibldemeevshaja.blogspot.com> (дата звернення: 12.11.2025).

⁴ Вановська І. М., Хан Є. В. Діяльність земств у Правобережній Україні на тлі культурно-освітнього простору (початок XX століття) // Вчені записки імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т. 34 (73). Вип. 2. 2023. С. 20.

забезпечувати діяльність бібліотек-читалень. Більше того, щороку вона асигнувала 1200 крб. на відкриття нових сільських книгозбірень, що свідчило про розуміння земствами важливості просвітницької роботи серед населення навіть у складних умовах війни. У 1917 році Київська губернська управа виділила 200 крб. на облаштування бібліотек-читалень в селі Липовці Київського повіту. Значну роль у системі позашкільної освіти земства відводили також створенню народних будинків, які розглядалися як осередки поширення знань і культури серед населення. Метою діяльності цих закладів було згуртувати місцеву громаду, залучити селян до суспільного життя та підвищити їхній освітній рівень. Важливим компонентом народних будинків були бібліотеки-читальні, що надавали можливість користування книгами та періодикою. За свідченням Інни Вановської та Євгена Хана, напередодні Першої світової війни у Київській губернії планувалося відкрити 12 народних будинків. Для підтримки їхньої діяльності губернське земство в 1916 році виділило 30 тис. крб.

Земські установи Київщини не лише створювали власні бібліотеки, а й активно підтримували громадські читальні, надаючи їм фінансову допомогу. Показовим у цьому плані є приклад Канівського повіту. Як зазначає Василь Мельниченко, журнал «Маяк» за 1913 рік повідомляв, що у Каневі діяла громадська бібліотека, яка утримувалася на членські внески і допомогу від думи та земства¹. Дослідник звертає увагу на те, що в окремому відділі цієї книгозбірні зберігалось 97 українських книг, серед яких – твори І. Котляревського, П. Куліша, Б. Грінченка та інших письменників. Завдяки співпраці громадськості та фінансовій підтримці земських установ у місті Умань функціонувала міська бібліотека, книжкові фонди якої систематично поповнювалися за сприяння повітової управи. Одним із яскравих прикладів подібної діяльності земств стала Корсунська публічна бібліотека, відкрита на початку XX століття за ініціативи місцевої інтелігенції. Із початковим

¹ Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) ... С. 181.

фондом у 170 примірників заклад обслуговував обмежене коло читачів. Починаючи з 1911 року, коли земська управа почала її фінансово підтримувати, колекція зросла до 1224 книг, а бібліотека отримала статус народної. Допомога, яку бібліотека отримувала від земств, дозволила проводити в ній курси, народні читання та навчальні заходи, що значно підвищувало культурний і освітній рівень населення¹. Хоча Київська губернія поступалася іншим українським регіонам за кількістю земських бібліотек, діяльність місцевих установ виявилася досить результативною. За відносно короткий час вони досягли помітного прогресу у сфері позашкільної освіти, відкриваючи учнівські бібліотеки та організовуючи сільські бібліотеки-читальні. Ці ініціативи сприяли підвищенню рівня грамотності населення та поширенню культурних цінностей серед селянства.

У Подільській губернії розвиток земських бібліотек характеризувався уповільненим становленням, що було пов'язано з пізнім запровадженням земств у регіоні. Це призвело до нерівномірного характеру їхнього розгортання, унаслідок чого бібліотечна мережа формувалася повільно. Одним із ключових напрямів просвітницької діяльності повітових управ Поділля стала організація земських книжкових складів, що забезпечували системне постачання літератури бібліотекам-читальням. Завдяки ним земські установи створили діючу мережу поширення книги в сільській місцевості. Як підкреслює Тетяна Кароева, після запровадження повних земств подільські діячі прагнули засновувати в кожному повіті книжкові склади, щоб налагодити зв'язки з видавцями, отримувати літературу на пільгових умовах і оперативно інформувати населення про нові видання². Варто зазначити, що Вінницький повітовий книжковий склад був створений у 1913 році, а планувалося відкрити десять його відділень у волостях, проте фактично запрацювали лише сім.

¹ Історія бібліотеки. Публічна бібліотека Корсунь-Шевченківської міської ради. URL: <https://korslib.net.ua> (дата звернення: 14.11.2025).

² Кароева Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. ... С. 177.

Земства Подільської губернії опікувалися не лише бібліотеками-читальнями, а й громадськими книгозбірнями. Одним із таких прикладів стала Проскурівська бібліотека, заснована ще 1893 року за ініціативи місцевої громади. Цей заклад відігравав помітну роль у підвищенні освітнього, культурного та ідейного рівня населення, тому перебував під постійним наглядом влади. У 1915 році бібліотеку було реорганізовано у повітову земську, при якій відкрили читальний зал. Олена Айвазян і Віктор Прокопчук повідомляють, що відвідування бібліотеки було безкоштовним для гласних, службовців і народних учителів, тоді як інші читачі здійснювали символічний внесок¹. У 1918 році книгозбірня зазнала значних втрат унаслідок пограбування, через що більшість фонду було знищено. Губернське земство також щороку надавало фінансову допомогу Кам'янець-Подільській публічній бібліотеці імені О. Пушкіна в розмірі 300 крб. Така підтримка з боку місцевої влади була необхідною, адже імперський уряд, не зацікавлений у розвитку освіти українського населення, виділяв на утримання закладу лише незначні субсидії. Запровадження земських установ у Подільській губернії лише у 1911 році негативно позначилося на становленні бібліотечної мережі. Обмежене фінансування, організаційні труднощі та відсутність цілісної стратегії розвитку гальмували розширення народних книгозбірень. Попри помітну активність місцевих земств, їхня діяльність у бібліотечній сфері залишалася обмеженою, що вплинуло на доступність книги та загальний рівень освіченості населення.

Проаналізувавши розвиток бібліотечної справи на Поділлі, звернемо увагу на Волинську губернію Правобережної України, де земства створили найбільшу мережу бібліотек серед усіх дев'яти українських губерній. На початку XX століття на Волині поряд із церковними та братськими книгозбірнями діяли бібліотеки, засновані «Товариством грамотності», товариством «Просвіта» та «Комітет піклування про народну тверезість». Бібліотеки Товариства грамотності, що

¹ Айвазян О. Б., Прокопчук В. С. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.) ... С. 117–118.

функціонувало до 1908 року, переважно відкривалися при церквах, братствах, церковнопарафіяльних училищах і школах Міністерства народної освіти. Комітети піклування про народну тверезість створювали народні бібліотеки при чайних або трапезних, організованих церковними братствами, і часто розміщували їх у приміщеннях земських шкіл. Дослідник Віктор Соколов зауважує, що бібліотеки започатковані Комітетом піклування про народну тверезість, не розглядалися як окремі заклади, а мали входити до складу місцевих шкільних бібліотек як їхній самостійний підрозділ¹. Після 1907 року фінансування діяльності комітетів значно скоротилося, тому їхні бібліотеки поступово перейшли під опіку губернського комітету у справах земського господарства. Комітет виділяв кошти на утримання книгозбірень, поповнення книжкових фондів, ремонт приміщень та оплату праці бібліотекарів. Заклади, створені КПНТ при школах, згодом підпорядковувалися губернським структурам і фактично стали частиною їхньої освітньо-культурної мережі. Комітет у справах земського господарства не лише забезпечував їх фінансову підтримку, а й продовжив справу свого попередника, сприяючи збереженню та розвитку учнівських бібліотек у Волинській губернії. Губернський комітет також долучився до організації павленківських бібліотек, і вже станом на 1905 рік у регіоні діяло шість таких закладів, зокрема бібліотека в селищі Лучини Житомирського повіту. Після офіційного надання земствам у 1911 році повноважень щодо управління освітою, у тому числі бібліотечною справою, вони отримали можливість брати під своє відомство заклади, засновані раніше іншими організаціями чи громадами. Як зауважує Віктор Соколов, значна частина павленківських бібліотек на Волині функціонувала у приміщеннях сільських парафіяльних училищ і фінансувалася повітовими земськими управами². Дослідник наводить дані, що в Овруцькому повіті на таких умовах діяло 19 бібліотек, у

¹ Соколов В. Ю. Бібліотеки та читальні комітетів піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2016. Вип. 2. С. 32.

² Соколов В. Павленківські бібліотеки в Україні на початку XX ст. : генеза та особливості // Бібліотечний вісник ... С. 31.

Дубенському – 17, Новоград-Волинському – 15, а в Старокостянтинівському – 10. Фактично, оскільки їхнє утримання забезпечувалося коштом земств, павленківські бібліотеки перейшли під їхнє відомство. Така практика засвідчувала поступове посилення ролі земських установ у сфері культурно-освітнього життя краю та тенденцію до централізації бібліотечного управління. У 1911–1916 роках між земськими установами Волинської губернії та церквою неодноразово виникали суперечності, пов'язані з розширенням мережі початкових шкіл і бібліотечних закладів. Після 1911 року земства зосередили значну увагу на організації навчання грамоти серед населення, облаштовуючи учнівські бібліотеки, класи для дорослих і поширюючи безкоштовну літературу. Проте ці ініціативи наштовхувалися на низку труднощів – передусім на брак навчальних закладів та низький рівень загальної освіти населення. Дослідник Михайло Левківський підкреслює, що упродовж 1904–1908 років у сфері бібліотечної діяльності Волинського губернського комітету робилося небагато, а системна робота розпочалася лише з 1909 року, коли комітет ухвалив доповідь губернської управи про асигнування 12 000 крб. на утримання бібліотек при школах¹. Учений зазначає, що мережа земських бібліотек поділялася на два основні типи – центральні, які діяли у повітових центрах, і сільські, розташовані у громадах. Саме бібліотеки-читальні користувалися найбільшою популярністю серед населення, оскільки були відкриті для всіх верств – як освічених, так і малограмотних селян. У вечірній час вони збиралися, щоб спільно слухати читання газет, журналів і книг. Народні бібліотеки створювалися за рішеннями загальноземських з'їздів, а в селах – за постановами бібліотечних зборів. Спочатку їх відкривали при школах, через що вони отримали назву шкільно-народних, але вже з 1912 року більшість із книгозбірень почали функціонувати як самостійні заклади. Дослідниця Лідія Дровозюк наголошує, що земства приділяли велику увагу формуванню бібліотечної мережі у сільській

¹ Левківський М. В. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 549.

місцевості, яка включала центральні бібліотеки у повітових центрах, філії у селах і пересувні бібліотеки для малих населених пунктів¹. Вона підкреслює, що земські установи також налагодили книготорговельну систему, створили сільськогосподарські книжкові склади та колектори, що значно покращило забезпечення книгою сільського населення. Поряд із розвитком мережі народних бібліотек земства Волинської губернії займалися і професійною освітою. Як зауважує Олена Борецька, земська управа ініціювала створення спеціальної ради для розгляду плану шкільних і позашкільних сільськогосподарських закладів². Саме спрощені земства, що діяли на Волині з 1904 р., поступово нарощували фінансування фахової підготовки – від 8500 крб. у 1905 р. до понад 32 тис. крб. у 1910 р., підтримуючи ремісничі класи та сільськогосподарські школи. Розширення діяльності в галузі професійної освіти закономірно посилювало й позашкільну інфраструктуру, у якій важливу роль відігравали земські бібліотеки, забезпечуючи селян спеціальною літературою та сприяючи їхній самоосвіті. У такому контексті бібліотеки постали не лише осередками культурного життя, а й невід’ємним елементом позашкільної фахової підготовки: вони забезпечували доступ до агрономічної та ремісничої літератури, підтримували організацію просвітницьких заходів, виконували функцію інформаційної бази для поширення практичних знань на селі. Волинська земська управа у 1910 році отримала від губернатора дозвіл на проведення лекцій та читань агрономічних персоналом, забезпечуючи дільничних «чарівними ліхтарями», «світловими картинами» та комплектами популярних бібліотечок, які розіслала на прокатні станції та пункти продажу покращеного насіння³. Варто також зазначити, що на Рівненщині діяли земські сільськогосподарські бібліотеки-читальні, однак брак доступних джерел не

¹ Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. педаг. наук. Київ, 1998. С. 11.

² Борецька О. М. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. XX ст.) // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2011. С. 530.

³ Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.) ... С. 129.

дозволяє відтворити їх структуру та функціонування. Попри це, саме їх наявність свідчить про прагнення земств поширювати агрономічні знання та підтримувати професійну підготовку селян.

Одним із важливих напрямів діяльності земських установ на Волині було відкриття народних будинків. При цих закладах діяли бібліотеки-читальні, що надавали мешканцям доступ до книг, періодики та навчальних матеріалів, сприяючи поширенню грамотності та розвитку самоосвіти серед населення. На думку Михайла Левківського, народні будинки задумувалися як осередки, у яких мали поєднуватися різні форми культурно-просвітницької діяльності – бібліотека-читальня, школа для дорослих, зала для проведення народних читань тощо¹. Земства розглядали ці установи не лише як культурні центри, а й як інструмент інтеграції місцевої громади в освітній простір губернії. З початком Першої світової війни мережа бібліотек, заснованих різними товариствами й комітетами, почала занепадати через нестачу коштів і людських ресурсів. Схоже, що в цей період відбувався масовий перехід народних бібліотек під управління земств, оскільки саме ці органи залишалися найбільш стабільними установами, здатними забезпечити їх фінансову підтримку навіть у складних умовах воєнного часу. Попри вагомий внесок земств у розвиток бібліотечної справи, діяльність земських бібліотек Волинської губернії залишається малодослідженою через розбіжності у статистичних даних. Офіційна звітність часто занижувала реальні показники, а відсутність доступу до первинних джерел і наукових праць ускладнює точне відтворення масштабів бібліотечної мережі. Відомо, що станом на 1910 рік у Волинській губернії діяло приблизно 999 народних бібліотек, заснованих або підтримуваних земствами. У подальші роки, до 1918-го, кількість таких закладів зростала, проте детальна інформація про їхнє розташування та специфіку діяльності залишається неповною.

¹ Левківський М. В. Велика Волинь: історія освіти і культури ... С. 550.

Розглянувши розвиток бібліотечної справи на Правобережній Україні, можна зробити кілька висновків. До 1904 року відсутність земських установ у Київській, Подільській та Волинській губерніях сповільнила формування мережі бібліотек, залишаючи їх на традиційному рівні. На початковому етапі земства надавали фінансову підтримку як бібліотекам при церковнопарафіяльних школах, так і павленківським закладам, а згодом поширили свою діяльність на створення та утримання власних учнівських бібліотек. Після офіційного запровадження земств у 1911 році вони активно долучилися до організації народних книгозбірень і сприяли їхньому розвитку у регіоні. Київська губернія на 1910 рік займала друге місце серед трьох губерній Правобережжя за кількістю бібліотек. Земства Київського, Канівського та Черкаського повітів брали активну участь у створенні учнівських бібліотек та сільських читалень. Подільська губернія мала найменшу їх кількість, проте Кам'янець-Подільське, Вінницьке, Летичівське та Проскурівське земства організовували шкільні книгозбірні та бібліотеки-читальні у селах повітів. Земські установи Волинської губернії досягли помітних результатів: виділяли кошти на розвиток народних бібліотек і підтримували культурно-освітні заклади, створеними різними організаціями. Особливу роль у бібліотечній справі відігравали земства Житомирського та Рівненського повітів, які засновували, фінансували та координували діяльність сільських бібліотек-читалень, сприяли професійній освіті та самоосвіті населення, поширюючи знання з агрономії та ремесл через народні читання та лекції.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу простежити особливості становлення й функціонування земських бібліотек у регіонах Лівобережжя, Півдня України та Слобожанщини (1864–1918 рр.), а також у Правобережній Україні (1904–1918 рр.), виявивши їх нерівномірний розвиток. Такі відмінності були зумовлені різною активністю земських установ у цій сфері, зокрема неоднаковим рівнем підтримки просвітницьких ініціатив та фінансовому забезпеченні. Для правобережних губерній додатковим фактором, що стримував розвиток бібліотечної справи, стало пізнє запровадження земств, зумовлене політичними побоюваннями російського уряду щодо можливих наслідків польського повстання. Це спричинило відставання у формуванні бібліотечної інфраструктури порівняно з іншими українськими регіонами. Загальноімперська політика також істотно впливала на стан та динаміку розвитку земських бібліотек. Відсутність підтримки з боку російської влади у сфері освіти значно ускладнювала діяльність бібліотек і обмежувала їхні можливості, проте земства намагалися компенсувати цей брак власними зусиллями, підтримуючи створення та розвиток бібліотечних закладів.

Аналіз розвитку земських бібліотек у Лівобережній, Південній та Слобідській Україні впродовж 1864–1880-х років дає підстави стверджувати, що формування бібліотечної мережі відбувалося послідовно, хоча темпи й форми його реалізації значною мірою залежали від особливостей окремих губерній. На Лівобережжі, у Полтавській та Чернігівській губерніях земства продемонстрували високий рівень організованості й відповідальності у сфері просвіти. На Полтавщині, завдяки сталій фінансовій підтримці та активності як губернської, так і повітових установ, сформувалася розгалужена мережа пришкільних книгозбірень та центральних бібліотек при управах, які швидко перетворилися на осередки народного читання. У Чернігівській губернії, де провідну роль відігравали ліберальні земці, розширення доступу населення до літератури забезпечувалося розвитком учнівських

книгозбірень і підтримкою громадських ініціатив, що сприяло формуванню бібліотек як ключових осередків культурної комунікації. На Півдні України розвиток бібліотечних закладів був нерівномірним і залежав від локальних умов. У Катеринославській губернії активність земств та співпраця з провідними педагогами сприяли створенню бібліотек при школах і повітових управах, завдяки яким різні соціальні групи отримували доступ до навчальної літератури. Херсонська губернія відзначалася широким залученням населення до діяльності учнівських бібліотек-читалень, у яких саме в цей період уперше було застосовано чарівний ліхтар із туманними картинками для народних читань. Така інноваційна практика, що згодом поширилася в усіх українських губерніях, зробила регіон одним із найбільш просвітницько спрямованих на Півдні. Натомість у Таврійській губернії нерівномірність у розвитку земських бібліотек була особливо помітною: окремі повіти активно сприяли їх організації, тоді як віддалені території істотно відставали у розгортанні бібліотечної справи. На Слобожанщині у цей період бібліотечна справа розвивалася поступово: від поодиноких ініціатив до системної діяльності земських установ. Створення централізованих книжкових складів забезпечило регулярне постачання навчальної та художньої літератури бібліотечним закладам, а зусилля повітових земств сприяли впорядкуванню роботи учнівських бібліотек і поповненню їхніх фондів різножанровими виданнями, що стало можливим завдяки співпраці з Харківським товариством грамотності. У результаті цих заходів земські бібліотеки поступово перетворилися на провідні просвітницькі осередки, які відігравали важливу роль у підвищенні грамотності та поширенні наукових знань серед населення. Отже, упродовж 1864–1880-х років земства в українських губерніях активно сприяли розвитку освіти та культури, створюючи бібліотеки при школах і повітових управах та забезпечуючи їх необхідною літературою через губернські й повітові книжкові склади. Це заклало основу стійкої мережі бібліотек, яка сприяла поширенню знань, розвитку

самоосвіти та інтеграції культурного потенціалу населення наприкінці XIX століття.

Досліджуючи розвиток земських бібліотек у період 1890-х–1918 р., можна відзначити, що на Лівобережжі, Півдні України та Слобожанщині відбулося значне розширення їх мережі. Практично всі початкові школи були забезпечені учнівськими бібліотеками, що сприяло самостійному навчанню дітей і підвищенню освітнього рівня дорослого населення. Земства поступово збільшували фінансування на утримання бібліотек та поповнення їхніх книжкових фондів, що забезпечувало стабільне функціонування закладів і задоволення потреб громад у навчальній та художній літературі. У цей період земські установи активно засновували бібліотеки-читальні в сільській місцевості, створюючи інфраструктуру, яка розширювала доступ до освітніх і культурних ресурсів навіть у найвіддаленіших населених пунктах. Аналіз журналів, звітів, постанов, кошторисів та наукових праць засвідчив, що ключову роль у заснуванні народних бібліотек відігравали повітові управи, які тісно співпрацювали з місцевими громадами, забезпечуючи ефективну організацію бібліотечного обслуговування населення. У той же час губернські земства, зокрема Харківське, Полтавське, Херсонське та Катеринославське, стабільно виділяли кошти на підтримку ініціатив повітових установ, що стимулювало подальше розбудовування мережі бібліотек і забезпечувало більшості регіонів доступ до культурних та освітніх ресурсів. Зокрема, на Полтавщині майже всі навчальні заклади у повітових колах мали учнівські бібліотеки, а в селах відкривалися безкоштовні для населення бібліотеки-читальні. У цей час також засновувалися книжкові склади, які забезпечували регулярне постачання літератури для народних бібліотек. Системна діяльність земств сприяла формуванню розгалуженої мережі, що забезпечувала населення доступом до знань та культурних надбань. У Чернігівській губернії розвиток бібліотечної справи підтримувався ліберальними переконаннями більшості земців, які активно сприяли організації народних книгозбірень. Завдяки їхнім зусиллям

земські установи Північного Лівобережжя сформували мережу учнівських бібліотек і сільських читалень, що стала важливою складовою культурного та освітнього становлення регіону. На Півдні України розвиток земських бібліотек мав регіональні особливості. У Катеринославській губернії губернське земство виділяло кошти на облаштування народних книгозбірень, а повітові управи спільно з сільськими громадами забезпечували їхнє подальше функціонування. На Херсонщині земські установи всіх рівнів активно взаємодіяли з населенням, що сприяло відкриттю численних безкоштовних бібліотек-читалень та розширенню їхньої мережі, забезпечуючи регулярне книжкове обслуговування місцевих мешканців. Саме в цій губернії бібліотеки вперше отримали статут народних, що передбачало надання окремих, спеціально облаштованих приміщень, упорядкування фондів, визначення режиму роботи та встановлення чітких правил користування, що підвищувало їхній авторитет і сприяло перетворенню на повноцінні осередки просвітницької діяльності. У Слобідському регіоні земські установи сприяли активному поширенню бібліотечних закладів. У 1890-х роках губернське земство тісно взаємодіяло з Харківським товариством грамотності, надаючи йому значні субсидії для організації сільських бібліотек-читалень та видання літератури для народних читань. Проте саме після припинення діяльності товариства, коли земські установи Харківщини повністю перебрали на себе його функції, відбулося формування розгалуженої та стабільно функціонуючої бібліотечної мережі. Навіть у складні роки Першої світової війни та революційних подій земства Лівобережжя, Півдня України та Слобожанщини продовжували підтримувати розвиток учнівських бібліотек і сільських читалень, спрямовуючи ресурси на збереження існуючих установ та поповнення фондів. Це свідчить про послідовність їхньої діяльності в умовах соціальної та політичної нестабільності. У 1890-х–1918 р. земські установи Лівобережжя, Півдня України та Слобожанщини створили мережу пришкільних книгозбірень і безкоштовних бібліотек-читалень, доповнену заснуванням книжкових складів, що забезпечували регулярне

комплектування їхніх фондів. Завдяки цій системі учні й сільські читачі отримували постійний доступ до навчальної та художньої літератури, що сприяло загальному соціально-культурному розвитку українських губерній.

У зазначених регіонах розбудова земських бібліотек характеризувалася відносною послідовністю та стабільною підтримкою з боку управ, тоді як на Правобережній Україні створення бібліотечної мережі відбулося значно пізніше та з певними труднощами. До 1904 року відсутність органів земського самоврядування у Київській, Подільській та Волинській губерніях спричинила уповільнення розвитку бібліотек. У цих регіонах організація книгозбірень обмежувалася ініціативами комітетів грамотності, піклування про народну тверезість, місцевих громад і церковних установ, які самостійно фінансували свої заклади. З 1904 по 1911 рр. у губерніях почали діяти комітети у справах земського господарства, які фінансували вже існуючі бібліотеки та ініціювали створення власних позашкільних освітніх установ, включно з бібліотеками й читальнями. Концентрація фінансів на бібліотеках, підпорядкованих губернським комітетам, послабила підтримку церковних книгозбірень і спричинила конфлікти з релігійними структурами. Водночас діяльність спрощеного земства сприяла соціокультурному розвитку Правобережної України, розширюючи можливості населення у здобутті знань через мережу бібліотечних закладів, що функціонували поза межами шкільної освіти. Запровадження земських установ на Правобережжі у 1911 році позначило початок нового етапу в розвитку народних бібліотек регіону. Земства активно підтримували створення учнівських бібліотек і сільських читалень, які стали важливими осередками освіти та культури в місцевих громадах. Особливо показовою була діяльність земських установ Волині, які сформували одну з найбільш розгалужених мереж народних бібліотек не лише на Правобережжі, а й серед українських губерній загалом. Водночас Подільська губернія демонструвала відносно низькі показники організації книгозбірень, що свідчило про недостатню підтримку цієї галузі з боку місцевих управ. Київська губернія, хоча й відзначалася

кращими результатами, ніж Поділля, усе ж поступалася Волині, причому різниця була відчутною. Пізнє запровадження земських установ на Правобережній Україні негативно вплинуло на темпи розвитку бібліотечної справи: брак часу для планування та реалізації масштабних ініціатив обмежував можливості створення бібліотек. Попри ці труднощі земствам вдалося поступово збільшити кількість бібліотечних закладів, розширити їхню мережу та налагодити більш систематичне обслуговування населення, що зрештою зміцнило роль бібліотек як осередків просвітництва в регіоні.

Проведене дослідження засвідчує, що у період 1864–1918 рр. земські бібліотеки українських губерній Російської імперії стали важливою складовою освітньо-культурного розвитку населення. Вони забезпечували доступ до навчальної та художньої літератури, сприяли саморозвитку, поширенню знань і формуванню національної ідентичності, демонструючи ефективну діяльність земств у створенні та підтримці цих закладів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Діяльність земських установ на Херсонщині 1865–1920: збірник документів / Державна архівна служба України; Державний архів Херсонської області; уклад: В. Лебідь (кер. проекту), О. Макієнко, І. Сінкевич, О. Шинкаренко; передмова та коментарі: О. Макієнко. Херсон: Айлант, 2015. 637 с.
2. Доклады 1-ому очередному Винницкому уездному земскому собранию созыва 1911 г. и журналы комиссий и собрания. Винница: Тип преемн. Р. Б. Щерра. 1911 г. 402 с. Електронна бібліотека ВОУНБ ім. В. Отамовського. URL: <https://library.vn.ua> (дата звернення: 16.11.2025).
3. Журналы Екатеринославского Губернского Земского Собрания 48-й очередной сессии 1913 года с приложениями. Екатеринослав: Тип. Губерн. Земства: 1914. 976 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).
4. Журналы Золотоношского уездного земского собрания, 51-й очередной сессии, заседания 29–31 октября 1915 г. 382 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/snow/4415> (дата звернення: 05.10.2025).
5. Журналы и постановления XXXXII очередного Константиноградского уездного земского собрания. 1906 г. 442 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4420> (дата звернення: 04.10.2025).
6. Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. вкл. с прил. к ним и экстренного 15 июня 1897 г. Харьков: Тип. и литогр. М. Ф. Зильберберга. 1898. 503 с. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/1472> / (дата звернення: 22.10.2025).

7. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIX очередного созыва. 1903. 359 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4398> (дата звернення: 06.10.2025).
8. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXI очередного созыва. 1895. 127 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4452> (дата звернення: 05.10.2025).
9. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXIV очередного созыва, 20–30 января 1899 г. Журнал № 8. Заседание 26 января 1899 года. 317 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua> (дата звернення: 05.10.2025).
10. Журналы Хорольского уездного земского собрания XVIII очередного созыва, 1882 года. Журнал №6. Заседание 25-го мая 1882 года. 258 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua> (дата звернення: 15.09.2025).
11. Журнал Хорольского уездного земского собрания 39 созыва, 12–13 октября 1898 г.: заседаний 2. 172 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://eboock.library.pl.ua/items/show/4420> (дата звернення: 07.10.2025).
12. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27-го июля 1916 года с приложениями. Екатеринослав: Типография Губернского Земства. 1916. 156 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).
13. Лебединская уездная земская управа г. Лебедин Лебединского уезда Харьковской губернии // Государственный архив Сумской области. Ф. 251.

- Оп. 1. Спр. 4. Арк. 43. URL: <https://st.simplede-sign.ltd/2AFfEZ> (дата звернення: 20.10.2025).
14. Обзор Екатеринославской Губернии за 1887 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту Екатеринославского Губернатора. Екатеринослав. Тип.: Губернского Правления. 1888 г. 72 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://share.google/PxsviJzdmy9dFpZbu> (дата звернення: 17.09.2025).
15. Отчёт Александровской Уездной Земской Управы Уездному Земскому Собранию XXXIX очередной сессии (1904 года) за 1903 год. Александровск: Печатано в Тип. Б. Я. Штерн. соб. д. 1905. 395 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).
16. Отчёт Верхнеднепровской Уездной Земской Управы. Верхнеднепровскому XVIII очередному Уездному собранию за 1882 г. Екатеринослав.: Тип. Н. Я. Павловского. 1883. 378 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua> (дата звернення: 22.09.2025).
17. Отчёт Екатеринославской губернской земской управы за 1875 год. Екатеринослав. Печатано в Губернской Типографии. 1876. 323 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://www.lib.dp.ua> (дата звернення: 14.09.2025).
18. Отчёт Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1888 год. Ч. 1. Екатеринослав. Тип.: Губернского Правления. 1889. 326 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://www.lib.dp.ua> (дата звернення: 15.09.2025).
19. Отчёт Уманской Уездной Земской Управы по школьному и внешкольному образованию за 1912 год. 1913. 85 с. Електронна бібліотека «Історична

- спадщина України». URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua> (дата звернення: 12.11.2025).
20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое 1649–1825 гг. в 45 томах. Под ред. М. М. Сперанского. СПб.: Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. 1830.
21. Постановление Днепровского уездного земского собрания XLVII сессии очередного созыва 7-го октября и чрезвычайного 15-го декабря 1912 г. Алешки: Типо-Литогр. Л. Г. Шпиро. 1913. 1058 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 15.10.2025).
22. Постановления Днепровского уездного земского собрания 50-й сессии 1915 г. Алешки: Типо-Литогр. Л. Г. Шпиро. 1916. 621 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 16.10.2025).
23. Постановления XXI очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 4-го по 15-е декабря 1886 года с приложениями. Екатеринослав. 1887. 892 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua> (дата звернення: 22.09.2025).
24. Постановления XXXI очередной сессии Екатеринославского Губернского Земского Собрания с 4 по 15 декабря 1896 г. с приложениями. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления. 1897. 1314 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 11.10.2025).
25. Приложения к постановлениям Екатеринославского Губернского Земского Собрания 45-й очередной 1910 года сессии (с 5 по 20 декабря 1910 года). Екатеринославль: Тип. Губерн. Земства. 1911. 2220 с. Електронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: <https://old.lib.dp.ua/fuler> (дата звернення: 12.10.2025).

26. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания XIX очередного созыва, заседания 1, 2 и 3 сентября 1883 г. 107 с. Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського. URL: <https://ebook.library.pl.ua> (дата звернення: 13.09.2025).
27. Адруг Г. Г. Сільська бібліотека: джерело для спраглих душ / Скл. Г. Г. Адруг. Чернігів, 2010. 36 с.
28. Айвазян О. Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX століття // Наукові записки. Серія: Історія. 2019. С. 129–133.
29. Айвазян О. Б., Прокопчук В. С. Бібліотеки Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / О. Б. Айвазян, В. С. Прокопчук // Кам'янець-Подільський: Видавець П. П. Зволейко Д. Г. 2016. 256 с.
30. Бакуменко О. О. Діяльність Харківського губерньського земства в 60-х–80-х рр. XX століття (в контексті формування засад громадянського суспільства) // Укр. інж.-педаг. акад. Харків. 2020. С. 15–18.
31. Белько О. Просвітницька та організаційна діяльність Комітету Полтавської громадської бібліотеки (1894–1903 рр.) // Бібліотека в сучасному інформаційному і соціокультурному середовищі: досягнення, виклики і вектори розвитку: матер. Всеукр. наук. конф. / упоряд. Федорова М. А., Влезько Н. В. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. С. 82–87.
32. Борейко О. М. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. XX ст.) // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2011. С. 516–566.
33. Борисов Н. И. Волшебный фонарь в народной школе (по данным Александрійского уезда за 1889–1895 гг.) / Н. И. Борисов. Херсон, 1896. 78 с.

34. Бугаєнко К. Черкаська область. Бібліотечна справа. 2021. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article> (дата звернення: 12.11.2025).
35. Бутова І. Г. Роль земських установ в організації бібліотек на селі // Околиці Кременчука. 2011. URL: <https://okrain.net.ua> (дата звернення: 12.09.2025).
36. Вановська І. М., Хан Є. В. Діяльність земств у Правобережній Україні на тлі культурно-освітнього простору (початок XX століття) // Вчені записки імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т. 34 (73). Вип. 2. 2023. С. 18–23.
37. Вахтеров В. П. Всенародное школьное и внешкольное образование / В. П. Вахтеров. М.: Изд-во т-ва И. Д. Сытина, 1917. 208 с.
38. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. СПб., Изд-во О. Н. Поповой, Русская скоропечатня, 1909–1911. Т. 1: 1909. XVI, 724, XXVI с.
39. Волинець А., Одинока Л. Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності // Бібліотечний вісник. Серія: З історії бібліотечної справи. 1998. Вип. 3. С. 35–37.
40. Волос О. В. Виставково-просвітницька діяльність земств Степового Побужжя // Наукові праці. Серія: Історія. 2010. Вип. 107. С. 545–551.
41. Гімальдінова З. В. Бібліотечне обслуговування сільських місцевостей в Україні в дожовтневий період // Бібліотекознавство і бібліографія: міжвідом. респ. зб. 1971. Вип. 11. С. 43–51.
42. Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – початку XX ст. // Правова освіта та наука в українському державотворенні (кінець XIX – XX ст.) / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ: Вид-во НТУ імені М. П. Драгоманова, 2019. С. 34–40.

43. Гусак Г. К истории уездных библиотек // Історія бібліотечної справи на Запоріжжі: за матер. наук.-практ. конф. 26–27 вересня, 2001 р. Запоріжжя. С. 17–22.
44. Гусєєва Л. З глибини історії: Ніжинська центральна міська бібліотека // Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини: зб. мат. II обл. наук.-практ. конф., м. Чернігів. 9–10 жовтня. 2019 р. / Департамент культури і туризму, національностей та релігій Черніг. облдержадмін., орг. «Черніг. обл. відня Укр. бібл. асоц.», Черніг. обл. орг. Нац. сп. краєзн. України; упоряд.: А. М. Мальована, І. Я. Каганова. Чернігів, 2020. С. 73–81.
45. Данилина О. Развитие библиотек Мелитопольского района: 1885–1935 гг. // Історія бібліотечної справи на Запоріжжі: за матер. наук.-практ. конф. 26–27 вересня, 2001 р. Запоріжжя. С. 26–28.
46. Дробний В., Забіянов Є. Формування та розвиток бібліотечної справи в поселеннях Одеського повіту Херсонської губернії (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Південний Захід. Одесика: істор.-краєзн. наук. альманах / Нац. спілка краєзнавців України; Асоц. європ. культури «Золота акація»; голов. ред. В. А. Савченко. Одеса: Бондаренко М. О., 2023. Вип. 34. С. 100–106. URL: <https://kraeved.od.ua> (дата звернення: 20.09.2025).
47. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. педаг. наук. Київ, 1998. 17 с.
48. Дудник О. В. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918–1920 рр.): монографія. Умань: СПД Сочінський, 2008. 248 с.
49. Жам О. М., Висовень О. І., Капітан А. І. Бібліотеки світських і духовних навчальних закладів Переяславського повіту Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. (за мат. постанов і звітів Переяславських повітових земських зборів та Переяславської повітової

- земської управи) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 97–132.
50. Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. // Духовно-моральні основи та відповідальність особисті у долі людської цивілізації: зб. наук.-прак. конф. 5–6 листопада 2014.: / за ред. О. Г. Романовського, Ю. Г. Панфілова. Харків, 2011. С. 290–294.
51. Історія бібліотеки. Публічна бібліотека Корсунь-Шевченківської міської ради. URL: <https://korslib.net.ua> (дата звернення: 14.11.2025).
52. Кальницький М. Бібліотека «Деміївка» ЦБС Голосіївського району м. Києва. URL: <http://bibldemeevshaja.blogspot.com> (дата звернення: 12.11.2025).
53. Кароєва Т. Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016. 539 с.
54. Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. педаг. наук. Полтава, 2016. 274 с.
55. Коломієць Н., Самородов В. Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) і Полтавська Громадська Бібліотека // Бібліотека в сучасному інформаційному і соціокультурному середовищі: досягнення, виклики і вектори розвитку: матер. Всеукр. наук. конф. / Упорядники Федорова М. А., Влезько Н. В. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2020. С. 115–126.
56. Котельницький Н. До питання про роль земського лібералізму у становленні бібліотечної мережі північної України // Діяльність бібліотек у забезпеченні вивчення і популяризації історико-культурної спадщини регіонів: історія, сьогодення, перспективи: зб. наук.-практ. конф. м. Київ. 4 лист. 2021 р.: / М-во культ. та інформ. політики України, Нац. іст. б-ка

- України, Нац. сп. краєзн. України, КНУКМ, заг. ред. О. П. Реєнта, ред. кол.: А. В. Скорохватава (гол.) Т. І. Спанчак; О. В. Михайлова, Р. В. Маньковська, Т. В. Новальська, В. П. Кисельова, ред. Т. С. Кудласевич, 2021. С. 96–102.
- 57.Левківський М. В. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М. В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 630 с.
- 58.Лобановский П. Г. Народное образование в Херсонском уезде / П. Г. Лобановский // Русский начальный учитель. 1897. Вып. 3. С. 31–36.
- 59.Лучка Л. Бібліотеки Катеринославської губернії початку ХХ ст.: історія формування та розвиток // Вісник Львів. Серія: Книгознавство. 2008. Вип. 3. С. 180–190.
- 60.Лучка Л. М. Бібліотечна справа земств Катеринославщини під час Першої світової війни // Проблеми політичної історії України. Вип. 9. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2014. С. 128–138.
- 61.Лучка Л. М. Земства Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. // Проблеми політичної історії України. Вип. 13. Дніпро: ДНУ імені Олеся Гончара, 2018. С. 84–92.
- 62.Лучка Л. М. Роль бібліотечних осередків у розвитку медичної освіти Катеринославщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. Д.: Вид-во ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 55–65.
- 63.Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Медынский Е. Н. Санкт-Петербург, 1916. 327 с.
- 64.Медынский Е. Н. Земство и внешкольное образование в 1914 г. // Учитель и школа. 1915. № 1. С. 1–10.

- 65.Мельниченко В. М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навч. мет. посіб. Черкаси. «Вертикаль». Видавець Кандич С. Г., 2023. 372 с.
- 66.Нікітін Ю. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. // Сіверянський літопис. Серія: Історія міст і сіл. Вип. 18. 2014. С. 25–32.
- 67.Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 232 с.
- 68.Олійник Н. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2008. 168 с.
- 69.Охріменко М. Кіровоградська область. Бібліотечна справа. Публічні бібліотеки // Бібліотечна орбіта Кіровоградщини: зб. ст. Вип. 6 / Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського»; упоряд: В. А. Козлова. Кіровоград, 2014. С. 13–30.
- 70.Плотнікова А. Вишгородський історико-культурний заповідник // Facebook. 2017. URL: www.facebook.com (дата звернення: 12.11.2025).
- 71.Проць Н. В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864–1914 рр.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Р. 4. Харків, 2020. С. 193–210.
- 72.Рахно О. Бібліотека Чернігівського губернського земства та її доля // Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини: зб. матеріалів II обл. наук.-практ. конф. м. Чернігів. 9–10 жовтня 2019 р. / Департамент культ. і тур., Черніг. облдежадмін., Черніг. обл. ун. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Громад. орг.

- «Черніг. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.», Черніг. обл. орг. Нац. сп. краєзн. України: упоряд.: А. М. Мальована, І. Я. Каганова. Чернігів, 2020. С. 21–26.
- 73.Рахно О. О. Русов і М. Коцюбинський: Маловідомі факти спільної громадської діяльності // Шрагівські читання: зб. ст. і мат. / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. 1. С. 63–72.
- 74.Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX–20-ті рр. XX ст.). Київ: Четверта хвиля, 2009. 271 с.
- 75.Русов О. О. Витте и украинское слово // Щоденники та спогади / Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна. Чернігів: Десна. Поліграф, 2011. 320 с.
- 76.Сараєва О. Добродійна та культурно-просвітницька діяльність земств Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Донецьк. 2009. Вип. 4 (95). С. 73–76.
- 77.Серополко С. О. Земство и библиотечное дело / С. Серополко // Школа и жизнь. 1914. № 51. С. 12–13.
- 78.Сірий О. До історії відкриття Грунської бібліотеки // Откуда родом. 2013. URL: <https://www.otkudarodom.ua> (дата звернення: 06.10.2025).
- 79.Сірополко С. О. Історія освіти в Україні. Львів: Афіша, 2001. 664 с.
- 80.Соколов В. Павленківські бібліотеки в Україні на початку XX ст. : генеза та особливості // Бібліотечний вісник. 2017. Вип. 2 (238). С. 26–34.
- 81.Соколов В. Ю. Бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2016. Вип. 2. С. 21–37.
- 82.Старовойтенко І. Ілля Шраг у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку XX ст. // Шрагівські читання: зб. ст.

- і мат. / відп. ред. О. Коваленко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. Вип. 1. С. 25–36.
83. Степаненко І. Бібліотеки Запоріжжя в контексті історії // Бібліотечне краєзнавство. Вип. 2. Матеріалами краєзнавчих читань: Запоріжжя, 2000. С. 2–7.
84. Татаринов С. И., Ефимов Д. В. Роль библиотек в народном просвещении Бахмутского края (XVIII–XX ст.). Харьков: Центр памятниковедения НАН Украины, 2018. 56 с.
85. Тимошик С. Від хати-читальні до бібліотеки (120 років сільській бібліотеці у Володьковій Дівиці) // Чернігівщина. № 39 (648). 2017. URL: <https://m.gorod.cn.ua> (дата звернення: 09.10.2025).
86. Херсонець Н. Ставлення демократичних сил Півдня України до народних бібліотек і читалень у другій половині XIX ст. // Науковий часопис ПТУ імені М. П. Драгоманова. Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 223–230.
87. Ходарченко К. З історії вивчення читацьких інтересів на Чернігівщині // Сіверянський літопис. 2013. С. 97–100.
88. Чарнолуцкий В. И. Земство и внешкольное образование / В. И. Чарнолуцкий // Юбилейный земский сборник. 1864–1914 / под. ред. Б. Б. Веселовского и З. Г. Френкеля. Спб.: Т-во О. Н. Поповой, 1914. XX, 467 с.
89. Чорний О. В. Поширення знань культурно-освітніми установами Олександрійського повіту наприкінці XIX – на початку XX століття // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 159–161. URL: <https://old.library.kr.ua> (дата звернення: 20.09.2025).
90. Шарошкіна Н. Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX – початок XX століття) // Scientific Journal «Science Rise: Pedagogical Education». 2017. Вип. 4 (12). С. 41–45.

- 91.Шумилова І. Земські школи Північного Приазов'я // Історико-педагогічний альманах. 2005. Вип. 1. С. 113–122.
- 92.Brooks J. When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917. Evanston IL: Northwestern University Press, 2003. 472 p.
- 93.Eklof B. Russian Peasant Schools: Bureaucracy, Rural Culture, and Folk Pedagogy, 1861–1914. London. England: University of California Press, 1986. 629 p.
- 94.Frank S. P. Crime, Cultural Conflict, and Justice in Rural Russia, 1856–1914. Berkeley: University of California Press, 1999. 352 p.
- 95.Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca: Cornell University Press, 2013. 352 p.
- 96.Seregny S. J. Russian Teachers and Peasant Revolution: The Politics of Education in 1905. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1989. 292 p.